

Ο ΝΑΟΣ EL NAZAR ΣΤΟ GÖREME ΤΗΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ

ΥΠΟ
Δρ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗ
Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Καππαδοκία.

α) Θέση καὶ ὀνομασία.

Ἡ Μικρὰ Ἀσία ἢ Ἀνατολία ἀποτελεῖ σχεδὸν μία αὐτοτελῆ ἡπειρο, ἢ ὁποία κεῖται μεταξὺ Εὐρώπης, Ἀσίας καὶ Ἀφρικής. Ἐπὶ τῶν ἐδαφῶν τῆς ἀνεπτύχθησαν ὑψηλοὶ πολιτισμοὶ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν περίοδο ἡ Μικρὰ Ἀσία ἀπετέλεσε ἰδίᾳ περιοχὴν, ὅπου ἀνεπτύχθη ἡ παλαιοχριστιανικὴ καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη.

Στὸ κέντρο περίπου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κεῖται ἡ Καππαδοκία, ἢ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ὑψίπεδο (ὑψόμεν. 1000 μ. περίπου) ἡφαιστειογενεοῦς συστάσεως. Τὸ ὄνομα «Καππαδοκία, ἡ», ἂν καὶ ἀναφέρεται ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς εἶναι ἀβέβαιης προέλευσης καὶ ἐτυμολογίας.

Κατὰ τὸν Πλίνιον τὸν νεώτερον (61-112 μ.Χ.) προέρχεται ἀπὸ ἓναν ποταμὸν μὲ τὸ ὄνομα «Καππαδῶξ»¹. Ὁ Φλάβιος Ἀρριανὸς (95-175 μ.Χ.) ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἀσσύριοι, ἐγκατεστημένοι στὶς βορειότερες ζώνες, ὀνομάσθησαν «Καππαδόκες» ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως τῶν «Καππαδῶξ», υἱοῦ τοῦ Νινύου².

1. G. Plinius Secundus, *Nat. Hist.* VI, 3, Ed. C. Mayhoff (Lipsiae 1906), σ. 431-432.

2. Flavius Arrianus, *Quae exstant omnia*, Ed. A. G. Roos, Volumen II. Scripta minora et fragmenta (Lipsiae 1928), σ. 21: «Βιθυνικὰ 51. Ἀρριανὸς δέ... καὶ τοὺς Καππαδόκας δὲ οὕτω ἰστορεῖ λέγεσθαι, ἐν οἷς φησι Καππαδόκα παῖδα Νινύου, ἐφ' ὅτῳ Ἀσσύριοι μεταβαλόντες τὸ ὄνομα Καππαδόκαι ὀνομάσθησαν».

Ἡ Καππαδοκία στὴν ἀρχαιότητα περιελάμβανε μίαν ἔκταση, ἡ ὁποία ὠρίζετο κατὰ προσέγγιση, πρὸς Β. ἀπὸ τὸν Εὐξείνιο Πόντο, πρὸς Ν. ἀπὸ τὸν Ταύρο, πρὸς Δ. ἀπὸ τὴν Λυκαονία (ἀνατολικά τῆς πεδιάδας τοῦ Ἰκονίου) καὶ πρὸς Α. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς Μελιτηνῆς (περιοχὴ τῆς Μαλάτίας).

Σήμερα ἡ ὀνομασία ἀφορᾷ στὴν βραχώδη Καππαδοκία, ἡ ὁποία περικλείεται ἀπὸ τὶς πόλεις Ἀκσαράϊ, Καισάρεια καὶ Νίγδη. Στὸ μέσον τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἡ ἔκταση τοῦ τριγώνου, ἡ ὁποία ὀριοθετεῖται ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς Νεβσεχίρ, Ἄβανος καὶ Ὑργκνὺπ εἶναι ἡ περισσότερο ἐνδιαφέρουσα καὶ ἰδίως ἡ τοποθεσία τοῦ Göreme³.

Τὸ λεκανοπέδιο τῆς Καππαδοκίας ἔχει σχηματισθῆ ἀπὸ διάβρωση καὶ ἀνήκει σὲ ἓνα ἀρχαῖο ὄροπέδιο, τὸ ἔδαφος τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖται ἀπὸ ἠφαιστειακὸ ὑλικό, πολὺ μαλακό, χρώματος λευκόφαιου, ἀπὸ τὴν συσσώρευση λάβας καὶ λάσπης, τὰ ὁποῖα ἐκύλησαν ἀπὸ τὸ ὄρος Ἑρτζιγὲς (τὸ ἀρχαῖο «Ἄγγαῖος»), τὸ ὁποῖο δεσπάζει τῆς Καισάρειας (ὕψ. 3.917 μ.) καὶ Χασάν (ὕψ. 3.268 μ.), μεταξὺ Ἀκσαράϊ καὶ Νίγδης. Ἀπὸ τὴν διάβρωση καὶ τὶς ἄλλες φυσικὲς διαδικασίες τὸ ἔδαφος ἀπέκτησε ἰδιόμορφες σχισμές, ὥστε τὸ τοπίο νὰ παίρνη σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὄψη σεληνιακῆ⁴.

β) Σύντομη ἱστορικὴ ἐπισκόπηση.

1) Προχριστιανικὴ περίοδος.

ΝΑ. τοῦ Ὑργκνὺπ καὶ σὲ ἀπόσταση ὀκτὼ χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὸ ὑψώνεται τὸ ὄρος Ἀβλά, στὶς πλαγιὲς τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθησαν λείψανα τῆς Παλαιολιθικῆς καὶ τῆς Νεολιθικῆς Ἐποχῆς.

Οἱ Χάττοι ἢ Προχετταῖοι, οἱ ὁποῖοι κυριαρχοῦσαν στὴν κεντρικὴ Ἀνατολία (2500-2000 π.Χ.), δὲν ἔχουν ἀφήσει ἔχνη στὴν Καππαδοκία ἢ τοῦλάχιστον δὲν ἔχουν διαπιστωθῆ ἔχνη τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῶν στὴν περιοχὴ.

Στὶς ἀρχὲς τῆς δευτέρας π.Χ. χιλιετηρίδας καὶ μὲ τὴν ἀφιξη τῶν Χετταίων, τὸ ΒΑ. τμήμα τῆς Καππαδοκίας ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία. Στὴ θέση «Κιολτεπὲ-Κανές», κοντὰ στὴν Καισάρεια, ἔκειτο πιθανῶς ἡ Νύσσα, ἡ πρώτη πρωτεύουσα τῆς Αὐτοκρατορίας τῶν Χετταίων.

Περὶ τὸ ἔτος 1200 π.Χ. οἱ ἐπιδρομὲς ἰνδοευρωπαϊκῶν φύλων εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφὴ τοῦ χιττιτικοῦ βασιλείου καὶ τὴν

3. Πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ «Κάραμα» τῆς Καππαδοκίας.

4. Ἄ. Καντήης, *Οἱ μπλὲ Ὀδηγοὶ - Τουρκία*, Ἀθήναι, ἄνευ χρονολογίας ἐκδόσεως, σ. 431-432.

ἴδρωση μικρῶν τοπικῶν βασιλείων. Στὰ μέσα τοῦ βου αἰ. π.Χ. ἡ Καππαδοκία ὑπάγεται στοὺς Πέρσες καὶ ἀποτελεῖ περσικὴ Σατραπεία. Κατὰ τὸ ἔτος 334 π.Χ. ἡ Καππαδοκία ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο. Ἀπὸ τὸ ἔτος 332 ἕως 17 π.Χ. ἡ Καππαδοκία ἦτο ἀνεξάρτητο βασίλειο, μὲ σπουδαιότερα κέντρα τὴν Κομάνα (Καισάρεια), Βενάσα (Ἄβανος) καὶ Τύανα (Κεμερχισάρ). Στὴ συνέχεια προσηρτήθη στὴν Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία καὶ ἀπετέλεσε ἐπαρχία αὐτῆς.

Ὁ ἱστορικὸς Ἡρόδοτος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς (484-426 π.Χ.) ἀναφέρεται συχνὰ στοὺς Καππαδόκες⁵ καὶ τὴν Καππαδοκία⁶. Ὁ ἱστορικὸς Ξενοφῶν (430-354 π.Χ.) ἀναφέρει, ὅτι στὴν Καππαδοκία ὑπῆρχαν τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ ἔτους 401 π.Χ. κατοικίες τρωγλοδυτῶν.

2) Χριστιανικὴ ἐποχὴ.

Ὁ Χριστιανισμὸς διαδόθηκε ἐνωρίτατα στὶς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, κυρίως ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Συρία. Ἦδη σὲ αὐτὴ τὴν Καινὴ Διαθήκη γίνεται μνεία γιὰ ἱεραποστολικὲς περιοδεῖες στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ γιὰ Ἐκκλησίαι τῶν περιοχῶν αὐτῆς⁷.

Ἡ Α΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος συνεκλήθη στὴ Νίκαια τῆς Βιθυνίας τὸ ἔτος 325 μ.Χ. Κατὰ τὸν 4ον αἰ. μ.Χ. ἔδρασαν στὴν Μικρὰ Ἀσία σπουδαῖοι ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ οἱ: Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης.

Θεωρεῖται, ὅτι ὁ μοναστικὸς βίος στὴν Ἀνατολία ἄρχισε ἀπὸ τοῦ 350 μ.Χ. καὶ αὐτό, ἐπειδὴ ὁ Μέγας Βασίλειος ἀπέβη ὁ κατ' ἐξοχὴν ὀργανωτὴς τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ἡ ὑπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου ὀργάνωση τῶν μοναχῶν ἀπετέλεσε τὸ πρότυπο γιὰ τοὺς μοναχοὺς τῶν ἐπομένων αἰῶνων.

Πιθανῶς ἡ περιοχή αὐτὴ τῆς Καππαδοκίας κατοικήθηκε ἀπὸ Χριστιανοὺς ἐρημίτες ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν Ἀνατολία.

Κατὰ τὸν 7ον καὶ 8ον αἰ. μ.Χ., ἐποχὴ τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, οἱ ἐρημίτες συνεκεντρώθησαν, προκειμένου νὰ ἔχουν μεγαλύτερη

5. Ἡρόδοτος, *Ἱστοριῶν*, I, 72, ἔκδ. C. Hude (Oxonii 1967): «Οἱ δὲ Καππαδοκαὶ ὑπὸ Ἑλλήνων Σύριοι ὀνομάζονται». Πρβλ. V, 49 καὶ VII, 72.

6. Ἡρόδοτος, *Ἱστοριῶν*, I, 71: «...Κροῖσος δὲ ἀμαρτῶν τοῦ χρησιμοῦ ἐποιεέτο στρατὴν ἐς Καππαδοκίην...».

7. Ἀποκ. 1, 4: «Ἰωάννης ταῖς ἑπτὰ ἐκκλησίας ταῖς ἐν τῇ Ἀσίᾳ». Καί' Ἀποκ. 1, 11: «Ὁ βλέπει γράψον εἰς βιβλίον καὶ πέμψον ταῖς ἑπτὰ ἐκκλησίαις, εἰς Ἐφεσον καὶ εἰς Σμύρναν καὶ εἰς Πέργαμον καὶ εἰς Θυάτειρα καὶ εἰς Σάρδεῖς καὶ εἰς Φιλαδέλφειαν καὶ εἰς Λαοδίκειαν».

ἀσφάλεια. Ναοί, οἱ ὁποῖοι φέρουν γεωμετρικὸ διάκοσμο καὶ ἀνεικονικὲς τοιχογραφίες πιθανῶς νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Εἰκονομαχίας (717-843 μ.Χ.)⁸.

Οἱ πλαγιεῖς τῶν ὑψωμάτων τῆς Καππαδοκίας εἶναι σχεδὸν πλήρεις ἀνοιγμάτων. Ὁ ἐπισκέπτης τῆς περιοχῆς σήμερα ἀντικρῦζει ναοὺς, παρεκκλήσια, μοναστήρια, κελλιὰ, οἰκίαι, ἀποθήκες, βοηθητικούς χώρους, ἐλαιοτριβεῖα, ληνούς, τάφους κλπ. Ὅλα αὐτὰ εἶναι λαξευμένα στὸ μαλακὸ, φαιόχρωμο πέτρωμα. Ἡ ὑπαρξὴ αὐτῶν, τὸ μέγεθος καὶ τὸ πλήθος τῶν μαρτυροῦν, ὅτι ἡ περιοχὴ εἶχε παλαιότερα πολυάριθμο πληθυσμὸ καὶ ἔντονη ἀνθρώπινη δραστηριότητα σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Τὸ φυσικὸ πέτρωμα εἶναι μαλακὸ καὶ λαξεύεται μὲ μεγάλη εὐκολία, δίδοντας ἐξαιρετικὰ ἀποτελέσματα.

Γιὰ νὰ γίνονιν πλήρως κατανοητὰ τὰ παραπάνω, θὰ πρέπη νὰ μὴ λησμονῆται ἡ σπουδαία θέση, τὴν ὁποίαν κατεῖχαν οἱ Μονεῖς στὸ Βυζάντιο, καθ' ὅλον σχεδὸν τὸν μακροαῖωνα βίον τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας. Ἐχρησίμευαν ὡς θρησκευτικά, πνευματικά, παιδευτικά καὶ φιλανθρωπικὰ κέντρα, καθὼς ἐπίσης καὶ ὡς ἄσυλα, φυλακὲς καὶ στὰ σύνορα ὡς φροῦρια καὶ καταφύγια⁹.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ναῶν αὐτῶν τῆς Καππαδοκίας ποικίλλει. Ἀπαντοῦν ὅλοι οἱ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι ναῶν, οἱ ὁποῖοι συναντῶνται στὸ Βυζάντιο. Ὡρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς ὁμοιάζουν μὲ ναοὺς τῆς Ἀρμενίας, ὅπως μὲ ἐκείνους στὸ Ἄνι καὶ στὸ Κάς.

8. Ἀνεικονικὸς διάκοσμος στοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς ὑπῆρχε ἤδη πρὸ τῆς Εἰκονομαχίας, κατ' αὐτὴν καὶ μετὰ αὐτὴν. Εἰδικώτερα: α) Παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ: Ἰκανὸς ἀριθμὸς παλαιοχριστιανικῶν μνημείων ἔφερε ἀνεικονικὸ διάκοσμο, ὅπως ἀπεκάλυψαν οἱ ἀνασκαφές. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς μνημεῖα: Ρόδος, Ἀπολακκιά, Ζωναρᾶς βασιλικὴ Ἁγίας Ἀναστασίας, 2) Ρόδος, Σάλακος, Παληοκκλησιά, βασιλικὴ, 3) Κῶς, Μαστιχάρι, βασιλικὴ Ἁγίου Ἰωάννου. Ἄ. Ὁρλάνδος, *Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶς*. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς ΑΕ 1966, σ. 4-98. β) Εἰκονομαχικὴ περίοδος: Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀντίθεση τῶν εἰκονομάχων πρὸς τὴν ἀπεικόνιση προσώπων. Παλαιότερα ἐπιστεῦετο, ὅτι ὅπου ἀπαντᾷ ἀνεικονικὸς διάκοσμος σὲ χριστιανικοὺς ναοὺς προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Εἰκονομαχίας. Ἡ ἄποψη ὅμως αὐτὴ ἔχει ἀναθεωρηθῆ. Πρὸβλ. C. Mango, *Βυζάντιο*, σ. 121 κ.ε. γ) Περίοδος μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν (843 μ.Χ. κ.ε.): Μετὰ τὸ πέρας τῆς Εἰκονομαχίας καὶ τὴν νίκη τῶν εἰκονοφίλων, ἀνεπτύχθη μεγάλως ἡ χριστιανικὴ εἰκονογραφία. Ναοὶ ἀγιογραφοῦνται, ξύλινες, φορητὲς εἰκόνες κατασκευάζονται, χειρόγραφα διακοσμοῦνται κλπ. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν μνημεῖα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, τὰ ὁποῖα φέρουν ἀνεικονικὸ διάκοσμο, ὅπως π.χ. 1) Ρόδος, Λίνδος, Ἅγιος Γεώργιος ὁ Χωστός, ὅπου τὰ παλαιότερα στρώματα εἶναι ἀνεικονικά, β) Κάρπαθος, Ὀλυμπος, Ἁγία Ἄννα, 3) Κάρπαθος, Ὀλυμπος, Ἅγιος Ὀνούφριος κλπ.

9. Ἄ. Καντήης, *Οἱ μπλε Ὁδηγοὶ - Τουρκία*, σ. 434.

Μετὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων (843 μ.Χ.) οἱ χριστιανικοὶ ναοὶ κοσμοῦνται μὲ εἰκονικὰ παραστάσεις, συνήθως νωπογραφίες. Σὲ ὠρισμένες περιπτώσεις ἀπαντοῦν καὶ ξηρογραφίες, ἐνῶ σὲ ἄλλες ἀκολοθεῖται μεικτὴ τεχνικὴ.

Ἡ περιοχὴ τῆς Καππαδοκίας κατελήφθη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τοὺς Σελτσούκους, οἱ ὁποῖοι ἔδειξαν μεγάλην ἀνοχὴ πρὸς τοὺς χριστιανικοὺς κατοικοὺς αὐτῆς. Ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ. ἡ Καππαδοκία ἀπετέλεσε τμῆμα τοῦ Ὄσμανικοῦ Κράτους. Σήμερα ἀποτελεῖ Ἐπαρχία τῆς Τουρκίας.

2. Göreme.

α) Θέση καὶ ὄνομασία.

ΒΑ. τῆς κωμοπόλεως τοῦ Νεβσεχίρ καὶ σὲ ἀπόσταση 6 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, κεῖται ὁ οἰκισμὸς τοῦ Göreme¹⁰. ΝΑ. τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση ἑνὸς χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, κεῖται μία κοιλάδα, ἡ ὁποία περιβάλλεται ἀπὸ χαμηλὰ ὑψώματα.

β) Ναοί.

Στὶς πλαγιὰς τῶν ὑψωμάτων αὐτῶν καὶ ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ, φαιοχρῶμου, ἡφαιστειογενοῦς πετρώματος ἔχουν λαξευθῆ πολυάριθμοι ναοί, παρεκκλήσια, οἰκίες, κελλιὰ, βοηθητικοὶ χώροι, τάφοι κλπ. Σημαντικώτεροι ἀπὸ τοὺς ναοὺς καὶ τὰ παρεκκλήσια αὐτὰ εἶναι τὰ ἐξῆς μνημεῖα:

- 1) Tokali Kilise (ἡ ἐκκλησία μὲ τὴν πόρτη).
- 2) Sandal Kilise (ἡ ἐκκλησία τοῦ σανδαλιοῦ).
- 3) Karanlık Kilise (ἡ σκοτεινὴ ἐκκλησία).
- 4) Barbara Kilise (ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Βαρβάρας).
- 5) Elmalı Kilise (ἡ ἐκκλησία μὲ τὸ μῆλο).
- 6) Yılanlı Kilise (ἡ ἐκκλησία μὲ τὸν δράκοντα).
- 7) El Nazar Kilise (ἡ ἐκκλησία τοῦ Ναζωραίου).

Περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ El Nazar γίνεται λεπτομερέστερος λόγος κατωτέρω.

10. Ὁ γράφων εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῆ τὸ Göreme τῆς Καππαδοκίας κατὰ τὸ ἀ' δεκαήμερο τοῦ Αὐγούστου τοῦ ἔτους 1991 καὶ νὰ μελετήσῃ ἐπὶ τόπου τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς, ἡ σημασία τῶν ὁποίων εἶναι τεραστία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ γενικώτερα.

Ο ΝΑΟΣ EL NAZAR

1. Θέση.

ΒΑ. τοῦ οἰκισμοῦ Göreme τῆς Καππαδοκίας καὶ σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, ἐπάνω σὲ μικρὸ ὕψωμα, μεταξὺ ἀμπελώων καὶ ἀγρῶν, φυτευμένων μὲ βερυκοκκίες, ὑψώνεται μονόλιθος ἀπὸ φαιόχρωμο ἀσβεστόλιθο, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποῖου ἔχει λαξευθῆ ὁ ναὸς τοῦ El Nazar (Göreme, Kapelle 1)¹¹.

2. Ἀρχιτεκτονική.

Ὁ ναὸς El Nazar¹² ἐμφανίζει σὲ κάτοψη σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ (ἔσωτ. διαστ. 6.90 x 6.85 μ. περίπου)¹³. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἐκ Δ. πρὸς Α. (95°) καὶ ἐμφανίζει ἀπόκλιση 5° πρὸς ΝΑ.

Οἱ κεραίες τοῦ σταυροῦ καλύπτονται μὲ ἡμικυλινδρικές ὀροφές. Στὸ σημεῖο, ὅπου τέμνονται οἱ κεραίες, ὑψώνεται χαμηλός, ἄνευ τυμπάνου, τυφλός, ἡμισφαιρικὸς τρούλλος. Ἡ βάση του εἶναι ἐλλειψοειδής (διάμ. 2.10/2.40 μ. περίπου).

Α΄ Ἱερὸ Βῆμα.

Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ εἶναι διαμορφωμένο σὲ Ἱερὸ Βῆμα, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς χώρους, ἦτοι: τὸ κυρίως Ἱερὸ Βῆμα, τὸ Διακονικὸ καὶ τὴν Πρόθεση. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι στοὺς ναοὺς τῆς Καππαδοκίας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τὸ Ἱερὸ Βῆμα ἀποτελεῖτο κατὰ κανόνα ἀπὸ ἓναν ἄξιον, τὸ κυρίως Ἱερὸ Βῆμα. Φαίνεται, ὅτι τὰ Παστοφόρια, ὅπου αὐτὰ ὑπάρχουν, προσετέθησαν ἀργότερα. Τοῦτο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν ναὸ τοῦ El Nazar τοῦ Göreme τῆς Καππαδοκίας¹⁴.

α΄) Μεσαῖος χώρος - Κυρίως Ἱερὸ Βῆμα.

Ἡ ἀνατολικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ (ἔσωτ. διαστ. 3.10 x 2.90 μ.) ἀποτελεῖ τὸ κυρίως Ἱερὸ Βῆμα. Τὸ δυτικὸ αὐτῆς τμήμα (διαστ. 2.40 x

11. Ἡ ἐπίσκεψη στὸν ναὸν τοῦ El Nazar ἐγίνε ἀπὸ τὸν γράφοντα στὶς 3 Αὐγούστου τοῦ 1991. Ὁ ναὸς ἔχει καταστῆ ἀπὸ μακροῦ χρονικοῦ διαστήματος ἐτοιμόρροπος καὶ τμήματα αὐτοῦ ἔχουν ἤδη καταρρεῦση. Κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ μνημείου εἶχαν τοποθετηθῆ ἐξωτερικὰ ξύλινα ὑποστυλώματα, μὲ σκοπὸ τὴν προσωρινὴ στήριξη τοῦ μνημείου, μέχρι τῆς ὀριστικῆς στερεώσεως καὶ ἀναστηλώσεως αὐτοῦ.

12. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 177. M. Restle, *Wandmalerei in Kleinasien*, τ. I, σ. 101-103. K. Schwoboda, *Byzantinische Kunst*, σ. 124.

13. M. Restle, *Wandmalerei in Kleinasien*, τ. II, σ. 31 (κάτοψη).

14. M. Restle, *Architektur Kappadokiens*, τ. 1, σ. 154. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 167-168.

0.80 μ.) περατοῦται πρὸς Α. σὲ μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα (χορδῆς 2.50 καὶ βέλους 2.10 μ.). Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς ἀψίδας καὶ ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου ἀνοίγονται ὀρθογωνίου σχήματος κόγχες (πλάτ. 0.55 καὶ βάθ. 0.30 μ. περίπου), ἧτοι: τρεῖς στὸ βόρειο μισὸ τῆς ἀψίδας καὶ δύο στὸ νότιο.

Στὸ μέσον τῆς ἀψίδας καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ αὐτῆς παρειά, κεῖται ὀρθογωνίου σχήματος Ἁγία Τράπεζα, λαξευμένη στὸ ἡφαιστειογενὲς πέτρωμα (διαστ. 0.85 x 0.85 μ.).

β) Νότιος χῶρος - Διακονικό.

Νότια τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος κεῖται ὀρθογωνίου κατόψεως χῶρος (ἐσωτ. διαστ. 1.20 x 0.60 μ. περίπου), ὁ ὁποῖος περατοῦται σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Α. (χορδῆς 1.20 καὶ βέλους 1.00 μ.). Στὸ μέσον τῆς ἀψίδας καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειά τῆς κεῖται μία Τράπεζα (διαστ. 0.60 x 0.50 μ.), ἡ ὁποία ἔχει λαξευθῆ στὸ φυσικὸ πέτρωμα. Ὁ χῶρος αὐτὸς δὲν ἐπικοινωνεῖ ἀπ' εὐθείας μὲ τὸν χῶρο τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος, ἀλλὰ μόνο μὲ τὴν νοτιάν κεραία τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς τὸ Διακονικὸ τοῦ ναοῦ.

γ) Βόρειος χῶρος - Πρόθεση.

Βόρεια τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος κεῖται ὀρθογωνίου κατόψεως χῶρος (ἐσωτ. διαστ. 1.70 x 1.15/1.60 μ.), ὁ ὁποῖος περατοῦται σὲ μίαν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Α. (χορδῆς 1.60 καὶ βέλους 0.90 μ.). Στὸ μέσον τῆς ἀψίδας καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ αὐτῆς πλευρὰ ὑψώνεται μία Τράπεζα (διαστ. 0.74 x 0.70 μ.), λαξευμένη στὸ συμπαγές, φυσικὸ πέτρωμα. Στὸ μέσον τῆς βορείας αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται μία ὀρθογωνίου σχήματος κόγχη. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτ. 0.74 μ.).

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ δαπέδου διατηρεῖται μικρῶν διαστάσεων ὑπόγεια κατασκευή, λαξευμένη μέσα στὸ φυσικὸ πέτρωμα (διαστ. 0.70 x 0.70 καὶ βάθ. 0.80 μ.), ἡ ὁποία ἐκλείετο μὲ ὀρθογωνίου σχήματος πλάκα. Στὶς πλευρὰς τοῦ ἀνοίγματος τῆς κατασκευῆς αὐτῆς διατηροῦνται τὸρμοι, ἢ ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων ὑποδηλοῖ τὴν λήψη προσθέτων μέτρων ἀσφαλείας. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ κρύπτη, ἡ ὁποία ἐχρησίμευε γιὰ τὴν ἀσφαλῆ ἀπόκρυψη καὶ φύλαξη πολυτίμων ἱερῶν σκευῶν ἢ γενικὰ ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα εἶχαν μεγάλη ἀξία¹⁵.

15. Στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς νήσου Κῶ καὶ δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν εἰσερχόμενον καὶ ἀνερχόμενον τὴν μνημειώδη κλίμακα, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στὸ ὑψηλότερον ἄνδρην, ἔχουν ἀποκαλυφθῆ τὰ λείψανα ἀρχαίου κτίσματος, ὑπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ὁποίου ὑπάρχει εὐρύχωρος

Ὁ χώρος αὐτός, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπη νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς Πρόθεση τοῦ ναοῦ, ἐπικοινωνοῦσε ἀπ' εὐθείας, μέσω μίας θύρας, μόνο μετὰ τῆς βορείας κεραίας τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἐχωρίζετο ἀπὸ αὐτὴν μὲ συμπαγῆ τοῖχο (πάχ. 0.30 μ.).

Β) Κυρίως ναός.

Ὁ κυρίως ναὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογωνίου κατόψεως κεντρικὸ ἥλιο (διαστ. 2.60 x 2.20 μ. περίπου), στὶς τρεῖς πλευρὲς τοῦ ὁποῖου, ἤτοι: νοτία, δυτικὴ καὶ βορεία ἀνοίγεται ἀνὰ μίαν κεραία. Εἰδικότερα:

Νοτία κεραία.

Πρόκειται γιὰ ὀρθογωνίου κατόψεως ἥλιο (ἔσωτ. διαστ. 2.62 x 2.16 μ.). Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς αὐτῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται μίαν ὀρθογωνίου σχήματος κόγχη (πλάτ. 0.98 καὶ βάθ. 0.40 μ.), ἐνῶ μίαν δευτέρην ἀνοίγεται στὸ δυτικὸ αὐτῆς τμήμα (πλάτ. 0.97 καὶ βάθ. 0.38 μ.). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται μίαν ὀρθογωνίου σχήματος κόγχη (πλάτ. 1.10 καὶ βάθ. 0.43 μ.).

Δυτικὴ κεραία.

Ἡ δυτικὴ κεραία ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 3.30 x 2.40 μ. περίπου). Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτ. 1.20 μ. περίπου). Ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου ἀνοίγεται ἀνὰ μίαν μικρὰ, ὀρθογωνίου σχήματος κόγχη.

Στὴν νοτία καὶ βορεία ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἀνὰ μίαν, μεγάλη, ὀρθογωνίου σχήματος κόγχη (πλάτ. 1.40 καὶ βάθ. 0.45 μ.). Ἐπὶ τοῦ νοτίου τμήματος τῆς δυτικῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῆς δυτικῆς κεραίας καὶ ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου ἀνοίγεται μίαν ὀρθογωνίου σχήματος κόγχη (πλάτ. 0.50 καὶ βάθ. 0.30 μ.).

Βορεία κεραία.

Πρόκειται γιὰ ὀρθογωνίου κατόψεως ἥλιον (ἔσωτ. διαστ. 2.42 x 2.10 μ.). Στὴ βορεία ἐσωτερικὴ αὐτῆς πλευρᾶς ἀνοίγονται δύο ὀρθογωνίου σχήματος κόγχες (πλάτ. 0.88 καὶ βάθ. 0.35 μ. ἐκάστη). Στὸ

κατασκευή, ἐπενδεδυμένη μὲ πλάκες μαρμάρου, ἢ ὁποῖα ἐκλείετο μὲ μίαν, ἐπίσης μαρμαρινὴ πλάκα. Πρόκειται προφανῶς γιὰ κατασκευή, ὅπου ἐφυλάσσοντο οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἱεροῦ. Παρόμοιες ὑπόγειες κατασκευὲς ἀπεκαλύφθησαν καὶ στὰ Ἱερὰ τῶν μινωϊκῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ, στὴν Κρήτη.

μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται μία ὀρθογωνίου σχήματος κόγχη (πλάτ. 1.10 καὶ βάθ. 0.25 μ.).

Ὁ ναὸς τοῦ El Nazar εἶναι ὑπερυψωμένος. Κάτω ἀπὸ αὐτὸν καὶ ἐντὸς τοῦ ἠφαιστειογενοῦς πετρώματος ἔχουν λαξευθῆ ἰσόγειοι βοηθητικοὶ χώροι.

3. Τοιχογραφίες.

Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ τοιχογραφίες¹⁶. Σημειωτέον, ὅτι παρατηροῦνται σὲ ὠρισμένα τμήματα τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ αὐτοῦ λείψανα ἀπὸ παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιῶν. Φαίνεται, ὅτι τὸ παλαιότερο στρώμα, ἔφερε ἀνεικονικὸ διάκοσμο¹⁷.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

I. ΙΕΡΟ ΒΗΜΑ

A) Μεσαῖος χώρος - Κυρίως Ἱερὸ Βῆμα.

Ἀψίδα.

Τεταρτοσφαίριο: Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ὀλόσωμος, ἐνθρονος, μετωπική, φέρουσα τὸ Θεῖον Βρέφος¹⁸.

Πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς Παναγίας διακρίνονται λείψανα ἀπὸ παράσταση τῆς Θεοτόκου ὀρθίας, ὀλοσώμου, μετωπικῆς. Πρόκειται ἀκριβέστερα γιὰ τὸ προσχέδιο τῆς Θεοτόκου. Ἀπὸ τὰ διατηρούμενα λείψανα δὲν εἶναι σαφές, ἐὰν ἔγινε μόνο τὸ προσχέδιο τῆς παραστάσεως ἢ ἂν ὀλοκληρώθηκε ἡ παράσταση τῆς Θεοτόκου σὲ α' στρώμα καὶ ἐπ' αὐτοῦ, σὲ β' στρώμα, παρεστάθη ἡ Παναγία, ἢ ὅποια διατηρεῖται μέχρι σήμερα.

16. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 177-188.

17. M. Restle, *Wandmalerei in Kappadokien*, τ. I, σ. 25.

18. G. de Jerphanion, *Église rupestres*, τ. I, 1, σ. 178-179. Πρβλ. Bahattin samanligi kilisesi τῆς Καππαδοκίας. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 169-171, πίν. 77a-b. Βλ. ἐπίσης: Eđri Tas kilisesi τῆς Καππαδοκίας. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 62-63, πίν. 27-28. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ στὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βάρδα, στὴν Ἀρνίθα Ρόδου, τοῦ ἔτους 1289/1290 μ.Χ., σύμφωνα μὲ τὴν διατηρουμένη κητορικὴ ἐπιγραφή, ὅπου στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ὀλόσωμος, ἐνθρονος, βρεφοκρατοῦσα, περιστοιχιζομένη ὑπὸ τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ. Ἁ. Ὁρλάνδος, *ABME*, τ. 6 (1948), σ. 115.

Ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται καθημένη ἀναπαυτικὰ σὲ ξύλινο, πολυτελῆ, διάλιθο θρόνο, ὁ ὁποῖος φέρει λυροειδῆς ἐρεισίνωτο καὶ δὲν φέρει ἐρεισίχειρα. Στὸ κάθισμα τοῦ θρόνου ἔχει τοποθετηθῆ μαλακὸ, ἐρυθροῦ χρώματος προσκεφάλαιο¹⁹. Τὰ πόδια τῆς Θεοτόκου καὶ τὸ ὑποπόδιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου συνήθως στηρίζονται, δὲν διατηρήθησαν.

Ἡ Θεοτόκος φορεῖ ποδήρη, χειριδωτό, ἐρυθροῦ χρώματος χιτῶνα καὶ κυανόχρωμο μαφόριο. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς παρίσταται ὡς Παιδίον. Φέρει ποδήρη, χειριδωτό, βαθυπόρφυρο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ἐκατέρωθεν τοῦ θρόνου τῆς Παναγίας εἰκονίζεται ἀνὰ ἕνας Ἀρχάγγελος, ὀλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός. Οἱ Ἀρχάγγελοι φοροῦν ποδήρεις, χειριδωτοὺς χιτῶνες καὶ ἱμάτια καὶ φέρουν αὐτοκρατορικοὺς λώρους. Ἀπὸ τοὺς ὤμους των φύονται πτέρυγες. Στὰ χέρια των κρατοῦν λάβαρα.

Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ἕνας Ἅγιος, ἀδιάγνωστος. Παρίσταται ὀλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός. Στὸ νότιο ἄκρο τῆς συνθέσεως παρίσταται ἕνας Ἅγιος Διάκονος. Εἰκονίζεται ὀλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός. Φορεῖ ποδήρη, χειριδωτό, ἐρυθρόχρωμο στιχάριο καὶ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου κρέματα λευκῆ ταινία, φέρουσα κοκκιδωτὴ διακόσμηση, ἀποτελουμένη ἀπὸ σταυρούς. Πρόκειται γιὰ τὸ ὄραριον, τὸ χαρακτηριστικὸ ἄμφιο τῶν Διακόνων. Φαίνεται, νὰ εὐλογῆ μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ καὶ νὰ κρατῆ κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ τὸ ἀριστερό²⁰.

Κόγχη: Ἡ κόγχη τῆς ἀψίδας εἶναι κατεστραμμένη.

Θριαμβικὸ τόξο-ἔσωρράχιο.

Κέντρο: Στὸ κέντρο τοῦ ἔσωρραχίου τοῦ θριαμβικοῦ τόξου εἰκονίζεται ἰσοσκελῆς σταυρὸς, ἐγγεγραμμένος ἐντὸς κύκλου.

19. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 46, σχ. 10, πίν. 27-28.

20. Στὴν Ὀρθόδοξο Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ὁ Διάκονος μέχρι καὶ σήμερα φέρει τὸ Εὐαγγέλιον κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου καὶ ἀναγιγνώσκει τὴν σχετικὴ εὐαγγελικὴ περικοπὴ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Θείας Λειτουργίας. Στὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία καὶ κατὰ τὴν χειροτονία τοῦ Διακόνου, ὁ χειροτονῶν τὸν Διάκονον Ἐπίσκοπος ἐγχειρίζει στὸν νεοχειροτονηθέντα, μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ Ἱερὸν Εὐαγγέλιον, παραγγέλλων πρὸς αὐτόν: «Ὡς γράφει (τὸ Εὐαγγέλιον), πίστευε καὶ ὡς πιστεύεις, δίδασκε», ἐννοῶν, ὅτι πρωταρχικὸ καθήκον τοῦ Διακόνου εἶναι ἡ ἀνάγνωση τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου καὶ ἡ βάσει αὐτοῦ διδασκαλία τῶν πιστῶν. Στὸν ναὸ Yilanli kilise τῆς Καππαδοκίας εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς, ὀλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός. Μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ φέρει μετάλλιο θυμιατήριον, ὅμοιο μὲ τὰ καὶ σήμερα ἐν χρήσει, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸν χεῖρ κρατεῖ κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου. Ὁ Ἅγιος Στέφανος φορεῖ στιχάριο καὶ ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ αὐτοῦ ὤμου κρέματα ταινία ἀπὸ ὕφασμα, τὸ ὄραριον. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 108, πίν. 55c.

Νότιο μισό: Ἀρχικὰ παρίσταντο σὲ στηθάγια πέντε Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης²¹. Διατηροῦνται οἱ δύο ἄνω, καθὼς καὶ τὰ λείψανα τοῦ τελευταίου, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἔχουν καταστραφῆ.

Βόρειο μισό: Εἰκονίζονται πέντε Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης σὲ στηθάγια, ἤτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

α) Ὁ Προφῆτης Δανιήλ²².

β) Ὁ Προφῆτης Ἡσαΐας²³.

γ) Προφῆτης ἀδιάγνωστος.

δ) Ὁ Προφῆτης Ἰεζεκιήλ²⁴.

Ἀριστερὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, διακρίνεται ἡ γραπτὴ ἐπιγραφή:

«[I] EZEKI [HA]».

ε) Ὁ Προφῆτης Ἰωνᾶς²⁵.

Ἀριστερὰ διατηρεῖται ἡ γραπτὴ ἐπιγραφή

«ΙΩΝΑC»

Σημειωτέον, ὅτι ὅλοι οἱ Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ἰδιαίτερα οἱ ἐνταῦθα εἰκονιζόμενοι, προεφήτευσαν σχετικὰ μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴν ἐκ τῆς Παρθένου γέννηση Αὐτοῦ καὶ περὶ τοῦ ὅλου ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου του.

Β) Διακονικό.

21. Ἡ ἀπεικόνιση μορφῶν Προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν χριστιανικῶν ναῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, ἐνέχει βαθύτερο θεολογικὸ περιεχόμενο. Πρόκειται περὶ τῆς λεγομένης «συμφωνίας τῶν δύο Διαθηκῶν». Ὅ,τι προκατήγγειλαν καὶ προετύπωσαν οἱ Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τοῦτο ἐπραγματοποιήθη διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου. Ἡ Καινὴ Διαθήκη ἀποτελεῖ τὸ πλήρωμα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπως συχνὰ ἀναφέρεται σὲ αὐτήν. Σὲ πολυάριθμους ναοὺς τῆς Καππαδοκίας ἀπεικονίζονται Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνεται καὶ τὸ Yilanli kilise. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 109, πίν. 54.

22. Δανιήλ, Πρόλογος, 45. Διονύσιος, *Ἐρμηνεία*, σ. 290: «Ὁ Προφῆτης Δανιήλ νέος ἀγένειος. Ἐγὼ Δανιήλ ἐθεώρουν, ἕως οὗ ἐτέθησαν θρόνοι καὶ ὁ παλαιὸς ἡμερῶν ἐκάθισεν». Πρβλ. Δανιήλ Ζ', 9: «Ἐθεώρουν ἕως ὅτου οἱ θρόνοι ἐτέθησαν καὶ ὁ παλαιὸς ἡμερῶν ἐκάθητο καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὡσεὶ χιῶν καὶ ἡ θρῆξ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὡσεὶ ἔριον καθαρὸν, ὁ θρόνος αὐτοῦ φλόξ πυρός, οἱ τροχοὶ αὐτοῦ πῦρ φλέγον...».

23. Ἡσαΐας Α', 1 κ.ε. Διονύσιος, *Ἐρμηνεία*, σ. 77: «Ὁ Προφῆτης Ἡσαΐας γέρον μακρογένης». Πρβλ. Ἰ. Βολανάκη, *Ἅγιος Νικόλαος Μαριτσῶν*, σ. 24. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 180, ὅπου ἀναγράφεται: «HCAHAC».

24. Ἰεζεκ. Α', 2. Διονύσιος, *Ἐρμηνεία*, σ. 78: «Ὁ Προφῆτης Ἰεζεκιήλ, γέρον ὀξυγένης».

25. Ἰωνᾶς Α', 1. Διονύσιος, *Ἐρμηνεία*, σ. 78: «Ὁ Προφῆτης Ἰωνᾶς, γέρον φαρακλὸς στρογγυλογένης».

Ἄψίδα.

Τεταρτοσφαίριο: Στὸ κέντρο εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, φέρον ἔνσταυρο φωτοστέφανο καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ παρίσταται ἀνὰ ἕνας ἄγγελος.

Κόγχη: Δὲν διατηροῦνται λείψανα γραπτοῦ διακόσμου.

Ἐσωρράχιο τόξου

Στὸ κέντρο παρίσταται σταυρός, ἐγγεγραμμένος σὲ κύκλο καὶ ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἕνας Ἅγιος, στηθαῖος, μετωπικός.

Γ) Πρόθεση.

Ἄψίδα.

Τεταρτοσφαίριο: Διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα γραπτοῦ διακόσμου.

Κόγχη: Δὲν διατηροῦνται λείψανα γραπτοῦ διακόσμου.

II. ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ

Τρούλλος: Ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ²⁶ εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ²⁷. Στὸ κέντρο παρίσταται μέσα σὲ κυκλικὴ δόξα, φερομένη ὑπὸ τεσσάρων Ἀγγέλων, ὁ Κύριος ἀναλαμβανόμενος εἰς τοὺς οὐρανούς. Ὁ Χριστὸς κάθεται πάνω σὲ τόξο, τὸ ὁποῖο φέρει τὰ χρώματα τῆς ἰριδᾶς. Εἰκονίζεται ὀλόσωμος, μετωπικός, εὐλογῶν μὲ τὴν δεξιάν Του χεῖρα καὶ κρατῶν συνεπτυγμένο εἰλητᾶριον, τὸν Νόμον²⁸, διὰ τῆς ἀριστερᾶς.

26. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ στὸν τρούλλο τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ὑπάρχει ψηφιδωτὸ μὲ τὴν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἔτους 886 μ.Χ. K. Gallas, *Byzantinisches Griechenland*, σ. 62-63.

27. Λουκ. 24, 50-53. Πράξ. I, 9-11. Ν. Γκιολές, *Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς ἀ΄ χιλιετηρίδος*, Ἀθήναι 1981. K. Weitzmann, *Spätantike und frühchristliche Buchmalerei*, München 1977, σ. 100, πίν. 36. (Ἀνάληψις Κώδικα Rabula τοῦ ἔτους 586 μ.Χ.). G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 191-193, πίν. 39, Νοσ 1-2. Στὴν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχουν οἱ ἐπιγραφές: Δεξιὰ: «ΑΝΔΡΕC ΓΑΛΙΛΕΥ ΤΙ ΕCΤΙΚΑΤΕ ΒΛΕΠΟΝΤΕC ΙC ΤΟΝ ΟΥΡΑΝΟΝ». Ἀριστερά: «ΟΥΤΟC Ο ΙCΟΥC Ο ΑΝΑ ΛΙ [Φ] ΘΙC ΑΦ ΙΜΟΝ ΙC ΤΟΝ ΟΥΡΑΝΟ».

28. Πρὸβλ. παράσταση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ σὲ ψηφιδωτά, ὅπου εἰκονίζεται ὀλόσωμος, παραδίδων τὸ Νόμον στοὺς Ἀποστόλους (Traditio legis).

Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς φορεῖ ποδήρη, χειριδωτό, κιτρινέρυθρο χιτώνα καὶ ὁμοιόχρωμο, πλούσια πτυχούμενο ἱμάτιο. Κάτωθεν παρίστανται οἱ Δώδεκα Ἀπόστολοι, μαζὶ καὶ ὁ Παῦλος, ἔχοντες στὸ μέσον αὐτῶν τὴν Θεοτόκον²⁹.

Ἡ Παναγία εἰκονίζεται ὀλόσωμος, ὄρθια, μετωπική, δεομένη. Φορεῖ ποδήρη, χειριδωτό, πορφυρόχρωμο χιτώνα καὶ ὁμοιόχρωμο μαφόριο. Ἰσταται πάνω σὲ ὑποπόδιο, προκειμένου νὰ ἐξαρθῇ ἡ μορφή Αὐτῆς, σὲ σχέση μὲ τὶς μορφές τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἀρχαγγέλων. Ἐκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου παρίσταται ἀνὰ ἓνας Ἀρχάγγελος, ὀλόσωμος, ὄρθιος, στραμμένος πρὸς τοὺς Ἀποστόλους.

Οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι παρίστανται ὀλόσωμοι, ὄρθιοι, φέροντες ποδήρεις, χειριδωτοὺς χιτῶνες καὶ πλούσια πτυχούμενα ἱμάτια σὲ διαφόρους χρωματισμούς. Μεταξὺ τῶν Ἀποστόλων παρεμβάλλονται δένδρα, ἰσχυρῶς σχηματοποιημένα. Δι' αὐτῶν ἐπιχειρεῖται περισσότερο νὰ δηλωθῇ ὅτι ὁ τόπος, ὅπου ἔλαβε χώραν ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ, εἶναι τὸ Ὅρος τῶν Ἐλαιῶν³⁰.

Ὡρισμένοι ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους παρίστανται φέροντες κλειστοὺς κώδικες, οἱ ὅποιοι ἔχουν πολύτιμο, διάλιθο καὶ μαργαριτοκόσμητο στάχωση. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἐκείνους ἐκ τῶν Ἀποστόλων, οἱ ὅποιοι κατέλειπαν συγγραφικὸ ἔργο (Εὐαγγέλια - Ἐπιστολές κλπ.). Εἰδικότερα μεταξὺ ἄλλων εἰκονίζονται καὶ οἱ ἐξῆς:

α) Ἀπόστολος Ματθαῖος.

Ὁ Ματθαῖος³¹ εἰκονίζεται ὀλόσωμος, φέρων ποδήρη, χειριδωτό, καστανόχρωμο χιτώνα καὶ ἐρυθρὸ ἱμάτιο. Ἴχει ὑψωμένο τὸ δεξιὸν χεῖρ σὲ στάση δοξολογίας καὶ δεικνύει πρὸς τὸν ἀναλαμβανόμενον πρὸς τοὺς οὐρανοὺς Κύριον. Μὲ τὸ ἀριστερὸν χεῖρ κρατεῖ κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου, ὁ ὁποῖος φέρει πολύτιμη στάχωση. Δίπλα ἀπὸ

29. Ἱστορικὰ δὲν μαρτυρεῖται ὅτι ἡ Παναγία ἦτο παρούσα κατὰ τὴν στιγμή τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου μεταξὺ τῶν Ἀποστόλων στὴν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως ἐνέχει θεολογικὴ σημασία. Ἐπίσης εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ, ὡς συμβολίζουσα τὴν Ἐκκλησία.

30. *Πράξ.* 1, 12: «Τότε ὑπέστρεψαν εἰς Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ ὄρους τοῦ καλουμένου ἐλαιῶνος, ὃ ἐστὶν ἐγγὺς Ἱερουσαλήμ, Σαββάτου ἔχον ὁδόν». Δένδρα, ἰσχυρῶς σχηματοποιημένα, εἰκονίζονται ἐπίσης στὴν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ στὸ Kokar kilise τῆς Καππαδοκίας. Πρβλ. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 126-128, πίν. 61-62.

31. *Ματθ.* 9, 9: «Καὶ παράγων ὁ Ἰησοῦς ἐκεῖθεν εἶδεν ἄνθρωπον καθήμενον ἐπὶ τὸ τελώνιον, Ματθαῖον λεγόμενον».

τὴν παράσταση τοῦ Ματθαίου ὑπάρχει ἡ γραπτὴ ἐπιγραφή: «MAT-ΘΕΟΣ».

β) Ἀπόστολος Ἰωάννης.

Ὁ Ἰωάννης³² εἰκονίζεται ὀλόσωμος, ὄρθιος, φέρων ποδήρη, χειριδωτό, κυανοῦ χρώματος χιτῶνα καὶ πράσινο ἱμάτιο. Καὶ μὲ τὰ δύο του χέρια κρατεῖ κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου. Μεταξὺ Ματθαίου καὶ Ἰωάννου παρεμβάλλεται ἓνα ἰσχυρῶς σχηματοποιημένο δένδρο. Δίπλα ἀπὸ τὴν παρτάσταση τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου διατηρεῖται ἡ γραπτὴ ἐπιγραφή: «IOANIC».

γ) Ἀπόστολος Παῦλος.

Δεξιὰ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, εἰκονίζεται ὁ Ἀπόστολος Παῦλος³³. Παρίσταται ὀλόσωμος, ὄρθιος, φέρων ποδήρη, χειριδωτό, βαθυπόρφυρο χιτῶνα καὶ πρασίνου χρώματος ἱμάτιο. Μὲ τὸ δεξί του χέρι κρατεῖ κλειστὸ κώδικα, ἐνῶ ἔχει ὑψωμένο τὸ ἀριστερό, δεικνύων πρὸς τὸν Χριστόν. Πάνω ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ Παύλου διατηρεῖται ἡ γραπτὴ ἐπιγραφή: ΠΑΥΥΛΟΣ».

Σφαιρικὰ τρίγωνα: Τέσσαρες Εὐαγγελιστές.

Στὶς ἐπιφάνειες τῶν τεσσάρων τριγῶνων τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται στὴ βάση τοῦ τρούλλου, εἰκονίζονται σιηθαῖοι οἱ τέσσαρες Εὐαγγελιστές³⁴, ἦτοι: Ματθαῖος, Μάρκος, Λουκάς καὶ Ἰωάννης. Φοροῦν ποδήρεις, χειριδωτοὺς χιτῶνες καὶ πλούσια πτυχούμενα ἱμάτια καὶ κρατοῦν κλειστοὺς κώδικες Εὐαγγελίων.

32. Διονύσιος, *Ἐρμηνεία*, σ. 264: «Ἰωάννης ὁ Θεολόγος ἐν τῇ πόλει Ἐφέσῳ... γέρων ὑπάρχων».

33. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος δὲν ἦτο παρὼν στὴν πραγματικότητα κατὰ τὴν στιγμήν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ. Ἡ μεταστροφή αὐτοῦ στὸν Χριστιανισμὸν ἔλαβε χώραν ἀργότερα (Πράξ. 9, 1-19). Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν καὶ διαπρυοῦο κήρυκα τοῦ Εὐαγγελίου ἀνὰ τὸν τότε γνωστὸν κόσμον, στὴν σκηνὴν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ ἐνέχει θεολογικὴ σημασία. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀπόστολο τῆς ἐξ Ἐθνῶν Ἐκκλησίας καὶ τὸν «πρῶτον μετὰ τὸν Ἐνα», κατὰ τὸν προσφυῆ χαρακτηρισμὸ Γερμανοῦ Θεολόγου καὶ Ἱστορικοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Χωρὶς τὸν Ἀπόστολο Παῦλο καὶ τὸ πλοῦσο ἱεραποστολικὸ ἔργο του, δὲν γνωρίζουμε ποῖα θὰ ἦτο ἡ τύχη καὶ ἡ περαιτέρω διάδοση τῆς νέας πίστεως καὶ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος παρίσταται κατὰ κανόνα στὶς σκηνὲς τῆς Ἀναλήψεως καὶ μάλιστα σὲ περίοπτη θέση. Πρβλ. παράσταση τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ στὸ Ağaç alti kilise τῆς Καππαδοκίας. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 81, πίν. 40.

34. Ἐνωρίτατα ἐπεκράτησε νὰ εἰκονίζωνται οἱ τέσσαρες Εὐαγγελιστές στὰ ἰσάριθμα σφαιρικὰ τρίγωνα, τὰ εὐρισκόμενα στὴ βάση τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ. Σὲ αὐτὸ φαίνεται ὅτι συνετέλεσαν τόσον λόγοι θεολογικοί, ὅσον καὶ καθαρώς πρακτικοί.

ΝΟΤΙΑ ΚΕΡΑΙΑ

Καμάρα.

Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας τῆς νοτίας κεραίας τοῦ ναοῦ εἰκονίζονται τέσσαρες Ἅγιοι σὲ στηθάγια, ἤτοι (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.):

α) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

β) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

γ) Ἅγιος Κατίδιος³⁵. Ἐκατέρωθεν τῆς μορφῆς αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ γραπτὴ ἐπιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ ΚΑΤΙΔΙΟΣ».

δ) Ἅγιος Κατιδιανός³⁶. Ἐκατέρωθεν τοῦ Ἁγίου Κατιδιανοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ ΚΑΤΙΔΙΑΝΟΣ».

Ἀνατολικὸ μιστὸ καμάρας.

Ἄνω ζώνη (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.).

1. Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.

Στὴν ἄνω ζώνη τῆς νοτίας κεραίας τοῦ ναοῦ παρίσταται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου³⁷. Ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ (βόρεια), εἰκονίζεται ὀλόσωμος, ὄρθια, στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ, ἡ Θεοτόκος. Ἰσταται ἔμπροσθεν ἑνὸς πολυτελοῦς, διαλίθου καὶ μαργαριτοκοσμῆτου θρόνου καὶ κάτω ἀπὸ ἓνα εἶδος κιβωρίου ἢ οὐρανοῦ, φερομένου ὑπὸ στρεπτῶν κίωνων.

Ἡ Παναγία φορεῖ ποδήρη, χειριδωτὸ, κυανόχρωμο χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο. Ἔχει ὑψωμένο τὸ δεξιὸ Της χέρι σὲ στάση ὀμιλίας (Redengestus). Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ».

Δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, παρίσταται ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ,

35. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 180, πίν. 41, No 2. Ὁ Ἅγιος Κατίδιος δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ στὸ ἔργο του: *Ἐρμηνεῖα τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*. Πρβλ. Στ. Παπαδόπουλον, Ἄρθρον «Κατίδιος καὶ Κατιδιανός», *Θ.Η.Ε.*, τ. 7 (1965), στ. 466: «Κατίδιος καὶ Κατιδιανός, οἱ αὐτάδελφοι. Μάρτυρες ἀθλήσαντες διὰ λιθοβολισμοῦ, εἰς ἄγνωστον τόπον καὶ χρόνον. Μνεῖαν τούτων γίνεται τὴν 5ην Αὐγούστου, ἄνευ ὑπομνήματος. Ὁ Συναίτικὸς κώδιξ 631 μνημονεῖ αὐτῶν τὴν 4ην Αὐγούστου, ἔνθα μάλιστα παρατίθεται καὶ Ἀκολουθία ἀνέκδοτος».

36. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 180, πίν. 41, No 2. Καὶ ὁ Ἅγιος Κατιδιανός δὲν περιλαμβάνεται ἐπίσης στὴν *Ἐρμηνεῖα τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης* τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ.

37. *Λογ.* I, 26-38. Διονύσιος, *Ἐρμηνεῖα*, σ. 85. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 184, πίν. 41, No 1.

ολόσωμος, στραμμένος πρὸς τὰ ἀριστερά³⁸. Φορεῖ ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ἀπὸ τοὺς ὤμους τοῦ φύονται πτέρυγες³⁹. Προτείνει τὸ δεξί του χέρι σὲ στάση ὁμιλίας καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ σκῆπτρο, σύμβολο θείας ἐξουσίας καὶ δυνάμεως. Ἀριστερὰ τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ΑΓΓΕΛΟΣ».

Μεταξὺ τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ καὶ τῆς Παναγίας διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «Ο ΧΕΡΕΤΙΣΜΟΣ». Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὄλης συνθέσεως ὡς «Ὁ Χαιρετισμὸς»⁴⁰ εἶναι παλαιότερος, ἀργότερα δὲ ἐπεκράτησε στὴν χριστιανικὴ εἰκονογραφία ἡ σύνθεση αὐτὴ νὰ φέρῃ τὸν τίτλο: «Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου».

Εἶναι ἐπίσης ἀξιωμαίωτο, ὅτι ἡ θέση τῶν προσώπων τῆς συνθέσεως τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου ἢ Χαιρετισμοῦ, εἶναι διάφορος ἐνταῦθα, ἀπ' ὅτι ἐπεκράτησε ἀργότερα στὴν βυζαντινὴ ζωγραφικὴ, μετὰ τὴν σταθεροποίησιν τοῦ σχετικοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο ὁ μὲν Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ εἰκονίζεται ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, ἡ δὲ Παρθένος Μαρία δεξιά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ. Στους τοιχογραφημένους ναοὺς τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καὶ μετέπειτα, ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου εἰκονίζεται συνήθως στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Καὶ στὸ μὲν βόρειο τμήμα εἰκονίζεται ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ, στὸ δὲ νότιο ἢ Παρθένος Μαρία.

2. Ὁ Ἀσπασμὸς τῆς Ἐλισάβετ.

Νότια τῆς παραστάσεως τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου καὶ χωρὶς νὰ γίνεταί διαχωρισμὸς, εἰκονίζεται ὁ Ἀσπασμὸς τῆς Ἐλισάβετ⁴¹.

38. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ στὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στὸ Acikel aga kilisesi τῆς Καππαδοκίας. N. Thierry, *Cappadoce* (1992), σ. 113, σχ. 8. Ἐπίσης στὸν ναὸν Eđri Tas τῆς Καππαδοκίας. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 48, πίν. 30α.

39. Πρβλ. τὶς μορφὲς τῶν περωτῶν Νικῶν στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη. M. Jenkins, «The Euboea Niketerion», *AAA*, τ. XIX 1986 (Ἀθήνα 1990), σ. 114-115, πίν. 1-2.

40. Ἐπίσης στὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στὸ Sümbülü kilise τῆς Καππαδοκίας, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ο ΧΕΡΕΤΗΣΜΟΣ». N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 178-179, πίν. 78b. Βλ. καὶ α) Acikel aga kilisesi. N.-M. Thierry, *Cappadoce*, (1992), σ. 113, σχ. 8. β) Eđri Tas. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 48, πίν. 30α. Σημειωτέον, ὅτι στὴν Ὁρθόδοξο Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου ὀνομάζεται καί: «Οἱ Χαιρετισμοὶ τῆς Παναγίας».

41. *Λουκ.* 1, 39-56. Πρόκειται γιὰ εἰκονογράφηση τμήματος τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου, ὅπου ἀμέσως μετὰ τὸν Εὐαγγελισμὸ τῆς Θεοτόκου ἢ τὸν «Χαιρετισμὸν», ἀναφέρεται ἡ ἐπίσκεψιν τῆς Μαρίας στὸν οἶκον τοῦ Ζαχαρίου καὶ τῆς Ἐλισάβετ, γονέων τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. Εἰδικότερα στὸ *Λουκ.* 1, 39-41 ἀναγράφεται: «Ἀναστᾶσα δὲ Μαρία ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις ἐπορεύθη εἰς τὴν

Ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατῆ, εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, ὀλόσωμος, ὄρθια, στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Φέρει ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ μαφόριο.

Δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατῆ, εἰκονίζεται ἡ Ἐλισάβητ ὀλόσωμος, ὄρθια, φέρουσα ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ μαφόριο. Εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἐναγκαλίζεται τὴν Θεοτόκο. Ἡ μορφή τῆς Ἐλισάβητ, τῆς μητέρας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, δὲν διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. Δεξιότερα, ὡς πρὸς τὸν θεατῆ, εἰκονίζεται τρίτη γυναικεία μορφή, πιθανῶς θεραπαινίδα.

Στὸ ἄνω τμήμα τῆς συνθέσεως ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«Ο ΑCΠΑC[ΜΟC ΜΑΡ]ΙΑ - ΕΛΙCΑΒΕΤ».

Κάτω ζώνη.

3. Ἡ Ὑπαπαντή.

Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἀσπασμοῦ τῆς Ἐλισάβητ εἰκονίζεται ἡ παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ⁴².

Δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατῆ, παρίσταται ὁ πρεσβύτες Συμεών, φέρον ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ἐχει ἀνοίξει τὶς ἀγκάλες του καὶ προτείνει τὰ καλυπτόμενα μὲ τὰ ἄκρα τοῦ ἱματίου του χέρια⁴³, ἔτοιμος νὰ σηκῶσῃ τὸ Θεῖον Βρέφος⁴⁴.

Ἀριστερὰ τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, ἡ ὁποία φέρει τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὡς Παιδίον, καὶ προτείνει τὸ Θεῖον Βρέφος πρὸς τὸν πρεσβύτερ Συμεών. Πίσω ἀπὸ τὴν Παναγία παρίσταται ὁ μνήστωρ Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος φέρει τὶς καθιερωμένες προσφορὰς στὸ

ὄρεινὴν μετὰ σπουδῆς εἰς πόλιν Ἰούδα καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸν οἶκον Ζαχαρίου καὶ ἠσπάσατο τὴν Ἐλισάβητ».

Στὸν ναὸν Egri Tas τῆς Καππαδοκίας εἰκονίζεται ἡ παράσταση τοῦ Ἀσπασμοῦ, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχουν οἱ ἐπιγραφές:

«Ο ΑCΠΑCΜΟC

Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ ΑΓΙΑ ΕΛΙ [C] ΑΒΕΘ».

42. *Λουκ.* 2, 22-38. Διονύσιος, *Ἑρμηνεία*, σ. 87. Βλ. καὶ παράσταση Ὑπαπαντῆς στὸ Bahhattin samanligi kilisesi τῆς Καππαδοκίας. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 164-166, σχ. 40.

43. Πρόκειται γιὰ αὐλικὴ συνήθεια, ἡ ὁποία δεικνύει σεβασμό.

44. Ἡ παράσταση αὕτη ἀνήκει στὸν εἰκονογραφικὸ Τύπο Α, σύμφωνα μὲ τὴν τυπολογικὴ διάταξη τοῦ Ἀ. Ξυγγοπούλου. Πρβλ. Ἀ. Ξυγγόπουλον, «Ὑπαπαντή», *ΕΕΒΣ*, τ. 6 (1929), σ. 329, πίν. 1-2.

Ἱερὸ⁴⁵. Ἀκολουθοῦν δύο ἀκόμη ὀλόσωμες μορφές. Ἡ μία ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἡ πρεσβύτες Ἄννα⁴⁶ καὶ ἡ ἄλλη πιθανῶς θεραπεινίδα.

Μεταξὺ τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς μορφῆς τοῦ πρεσβύτου Συμεὼν παρίσταται μία Τράπεζα, ἡ ὁποία ὁμοιάζει μὲ τὴν Ἁγία Τράπεζα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν βυζαντινῶν χριστιανικῶν ναῶν. Ἡ Τράπεζα αὐτὴ καλύπτεται μὲ πολυτελῆ ποδέα χρώματος πορφυροῦ, ἡ ὁποία κοσμεῖται μὲ πολυτίμους λίθους.

Δυτικὸ μισὸ καμάρας.

Ἄνω ζώνη.

4. Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ: Ἡ σκηνὴ τοῦ Λουτροῦ - Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῶν ποιμένων.

Στὴ θέση αὐτὴ ἀπλώνεται τμῆμα ἀπὸ τὴν μνημειώδη παράσταση τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ⁴⁷. Εἰδικώτερα εἰκονίζεται ἡ σκηνὴ τοῦ Λουτροῦ καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῶν ποιμένων ὑπὸ τοῦ Ἀγγέλου.

α) Ἡ σκηνὴ τοῦ Λουτροῦ.

Στὴ θέση αὐτὴ παρίσταται ἡ σκηνὴ τοῦ Λουτροῦ⁴⁸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀμέσως μετὰ τὴν Γέννηση. Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως παρίσταται μία λεκάνη, ἡ ὁποία στηρίζεται πάνω σὲ σχετικὰ ὑψηλὴ βάση καὶ κοσμεῖται μὲ πολυτίμους λίθους καὶ μαργαριτάρια. Ἡ λεκάνη αὐτὴ ὁμοιάζει μὲ τὶς κολυμβήθρες τοῦ βαπτίσματος, οἱ ὁποῖες ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, ἀφ' ὅτου ἐπεκράτησε ὁ νηλιοβαπτισμὸς καὶ κατηργήθη τὸ παλαιοχριστιανικὸν βαπτιστήριον⁴⁹. Παρόμοιες κολυμβήθρες ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦνται μέχρι καὶ σήμερα κατὰ τὴν

45. *Λουκ.* 2, 24: «...τοῦ δοῦναι κατὰ τὸ εἰρημένον ἐν τῷ νόμῳ Κυρίου, ζεῦγος τρυγόνων ἢ δύο νεοσσούς περιστερῶν».

46. *Λουκ.* 2, 36-38. Στὴν παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς στὸ Bahattin samanligi kilisesi τῆς Καππαδοκίας, ἡ πρεσβύτες Ἄννα εἰκονίζεται πίσω ἀπὸ τὸν Συμεὼν. Πάνω ἀπὸ αὐτὴν διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «AN(N)A Η ΠΡΟΦΙΤΙΣΑ». Στὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βαθειακοῦ Ἀμαρίου Ρεθύμνης Κρήτης καὶ στὴν παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς, πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς Προφήτιδος Ἄννας, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ANNA Η ΠΡΟΦΗΤΑ». Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Βαθειακοῦ*, σ. 29.

47. *Λουκ.* 2, 1-20. Διονύσιος, *Ἑρμηνεία*, σ. 86. Πρβλ. παράσταση τῆς ἀνατροφῆς τοῦ Διδῶ σὲ ἀνάγλυφο τοῦ Museo Capitolino τῆς Ρώμης, τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς.

48. Πρβλ. παράσταση τοῦ Λουτροῦ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου σὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο στὸ Baalbek Museum τοῦ Beirut. A. Grabar, *Iconography*, σ. 130, πίν. 314.

49. Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1976, σ. 52.

τελετῇ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος στοὺς ὀρθοδόξους χριστιανικοὺς ναοὺς.

Δίπλα ἀπὸ τὴν λεκάνη τοῦ λουτροῦ εἰκονίζεται τὸ Θεῖον Βρέφος, φέρον ἔνσταυρο φωτοστέφανο. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι Του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «I(HCOY)C X(ICTO)C». Ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατῆ, εἰκονίζεται μέσης ἡλικίας γυναίκα, ἡ μαῖα Σαλώμη, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατήσασα παράδοση, φέρουσα τὸν Ἰησοῦ Χριστό⁵⁰. Ἡ μαῖα φορεῖ ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι της διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «CA[ΛΩΜΗ]».

Δεξιά, ὡς πρὸς τὸν θεατῆ, εἰκονίζεται μία θεραπαινίδα, ἡ ὁποία φέρει ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο κοσμεῖται μὲ σχηματοποιημένους ρόδακες. Κρατεῖ πῆλινο, ὄξυπύθμενο ἀμφορέα, μὲ τὸν ὁποῖον φέρει νερὸ, προκειμένου νὰ πληρωθῇ ἡ λεκάνη τοῦ λουτροῦ. Δίπλα ἀπὸ τὴν θεραπαινίδα αὐτῇ διακρίνεται ἡ ἡμιεξίτηλη, γραπτὴ ἐπιγραφή: «ΠΑΙΔΙCKΗ».

Ἀριστερὰ τῆς συνθέσεως παρίσταται ὁ μνήστωρ Ἰωσήφ ὁλόσωμος, καθήμενος, φέρων ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Εἶναι στραμμένος πρὸς τὰ ἀριστερὰ, ἔχοντας γυρίσει τὴν πλάτη του πρὸς τὴν σκηνὴ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Παρίσταται σύννους, «διαπορῶν» γιὰ τὰ συμβαίνοντα.

β) Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῶν ποιμένων.

Δεξιά τῆς σκηνῆς τοῦ Λουτροῦ παρίσταται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῶν ποιμένων ὑπὸ τοῦ Ἀγγέλου⁵¹. Εἰκονίζονται τρεῖς ποιμένες, ἀπὸ τοὺς

50. Πρβλ. σκηνὴ τοῦ Λουτροῦ τοῦ Ἀχιλλέως σὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς Κάτω Πάφου τῆς νήσου Κύπρου τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., ὅπου εἰκονίζεται μία γυναίκα, ἡ «Ἀνατροφή», σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, φέρουσα τὸν νεογέννητον Ἀχιλλέα γυμνόν. Μία ἄλλη γυναίκα, ἡ «Ἀμβροσία» φέρει μὲ πῆλινη στάμνα νερὸ γιὰ τὸ Λουτρὸ τοῦ βρέφους. A. Stylianou, *Cyprus*, σ. 25, πίν. 4. Βλέπε ἐπίσης τὴν σκηνὴ τοῦ Λουτροῦ στὴν παράσταση τῆς γεννήσεως τοῦ Θεοῦ Διονύσου, σὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς «οἰκίας τοῦ Αἰῶνος» τῆς Πάφου τῆς Κύπρου, τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ὅπου δύο γυναῖκες ἐτοιμάζουν τὸ Λουτρὸ τοῦ Θεοῦ Βρέφους. Ἡ μία ἀπὸ αὐτὲς ἀδειάζει νερὸ ἀπὸ ἑνα πῆλινο ἀμφορέα μέσα σὲ μία λεκάνη. K. Gallas, *Byzantinisches Griechenland*, σ. 32-33. Στὴν σκηνὴ τοῦ Λουτροῦ, στὴν παράσταση τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ στὸν ναὸν τοῦ Egri Tas τῆς Καππαδοκίας, πάνω ἀπὸ τὴν μαῖα ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «H MEA THN XAPIN EDEΞETON». N.-M. Thierry, *Cappadoce*, (1963), σ. 49-50, σχ. 11, πίν. 31,α.

51. Λουκ. 2, 8-12: «Καὶ ποιμένες ἦσαν ἐν τῇ χώρᾳ τῇ αὐτῇ ἀγραυλοῦντες καὶ φυλάσσοντες φυλακὰς τῆς νυκτὸς ἐπὶ τὴν ποιμνὴν αὐτῶν. καὶ ἄγγελος κυρίου ἐπέστη αὐτοῖς καὶ ὄξα κυρίου περιέλαμψεν αὐτοὺς καὶ ἐφοβήθησαν φόβον μέγαν. καὶ εἶπεν αὐτοῖς ὁ ἄγγελος: μὴ φοβεῖσθε· ἰδοὺ γὰρ εὐαγγελίζομαι ὑμῖν χαρὰν μεγάλην, ἣτις ἔσται παντὶ τῷ λαῷ, ὅτι ἐτέχθη ὑμῖν σήμερον σωτήρ, ὃς ἐστὶν Χριστὸς κύριος, ἐν πόλει

ὁποίους ὁ πρῶτος εἶναι γέρων, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δύο νεώτεροι. Μεταξὺ τῆς θεραπαινίδος ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Λουτροῦ καὶ τοῦ γέροντος ποιμένος ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «CATOP». Προφανῶς πρόκειται γιὰ δήλωση τοῦ ὀνόματος τοῦ ποιμένος αὐτοῦ.

Στὴν παράσταση τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ στὸν ναὸ τοῦ Eḡri Tas τῆς Καππαδοκίας ἀναγράφονται δύο ὀνόματα ποιμένων, ἦτοι: «CATOP APEΠO»⁵². Στὴν παράσταση τῆς Γεννήσεως στὸ Kokar kilise τῆς Καππαδοκίας καὶ δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, εἰκονίζονται πέντε ποιμένες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ τέσσερις φέρουν «φρύγιους πῖλους». Πάνω ἀπὸ αὐτοὺς ἀναγράφονται τὰ ἐξῆς ὀνόματα: «CATOP: APEΠO: TENETE: OΠEPA: POTAΣ»⁵³.

Στὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῶν ποιμένων στὸν ναὸ τοῦ Göreme καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς ποιμένες εἰκονίζονται τέσσερις αἴγες, οἱ ὁποῖες βόσκουν στὴν ὑπαιθρο χώρα τῆς Βηθλεέμ.

Ἄνω καὶ στὸ μέσον παρίσταται ὁλόσωμος ἕνας Ἄγγελος, ὁ ὁποῖος φέρει ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ἄπὸ τοὺς ὤμους αὐτοῦ φύονται δύο πτέρυγες. Πάνω ἀπὸ αὐτὸν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ΠΑΥCΨACTE AΓPAΒΛΟΥNTEC...».

Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν Ἄγγελο ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἐνεφανίσθη στοὺς ἀγραυλοῦντας ποιμένας⁵⁴ καὶ ἐγνώρισε σὲ αὐτοὺς τὴν ἐνανθρώπιση τοῦ Θεοῦ Λόγου.

Κάτω ζώνη.

5. Ὁ Διωγμὸς τῆς Ἐλισάβετ.

Στὴ θέση αὐτὴ εἰκονίζεται ὁλόσωμος, ὄρθια ἡ Ἐλισάβετ. Φορεῖ ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ μαφόριο. Στὴν ἀριστερὰ τῆς πλευρᾶ κρατεῖ τὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο ὡς βρέφος. Ἡ Ἐλισάβετ καὶ ὁ Πρόδρομος περιβάλλονται ἀπὸ μία ἐλλειψοειδῆ δόξα καὶ κρύπτονται ἐντὸς αὐτῆς. Δεξιὰ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή⁵⁵: «ΠPOΔPOMOC». Ἄνω καὶ ἀριστερὰ τῆς συνθέσεως ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «O ΔIOΓMOC EΛICABET».

Δαυίδ. καὶ τοῦτο, ὑμῖν σημεῖον, εὐρήσετε βρέφος ἐσπαργανωμένον καὶ κείμενον ἐν φάτνῃ».

52. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 50, σχ. 11, πίν. 31.

53. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 120-122, σχ. 27.

54. Λουκ. 8, 12: «Καὶ ποιμένες ἦσαν ἐν τῇ χώρᾳ τῇ αὐτῇ ἀγραυλοῦντες...».

55. Οἱ ἐπιγραφῆς αὐτῆς παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ γλωσσολογικῆς πλευρᾶς. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 185, πίν. 40, No 4: «ΠΑΥCΨACTE AΓPAΒΛΟΥNTEC. TO...».

Πρόκειται γὰρ τμήμα ἀπὸ μεγαλύτερη σύνθεση, ἡ ὁποία ἀπεικόνιζε τὴν ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ἡρώδου διαταχθεῖσαν σφαγὴ τῶν νηπίων. Σύμφωνα μὲ τὴν Καινὴν Διαθήκην: «Τότε Ἡρώδης ἰδὼν ὅτι ἐνεπαίχθη ὑπὸ τῶν Μάγων ἐθυμώθη λίαν καὶ ἀποστείλας ἀνείλεν πάντας τοὺς παῖδας τοὺς ἐν Βηθλεὲμ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ὄριοις αὐτῆς ἀπὸ διετούς καὶ κατωτέρω, κατὰ τὸν χρόνον, ὃν ἠκρίβωσεν παρὰ τῶν Μάγων»⁵⁶.

Στὴν σκηνὴ τῆς σφαγῆς τῶν νηπίων ὑπὸ τοῦ Ἡρώδου στὸ Bahattin samanligi kilisesi τῆς Καππαδοκίας⁵⁷, στὸ ἄκρο καὶ δεξιὰ τῆς συνθέσεως, εἰκονίζεται ἡ Ἐλισάβετ ἐκτὸς νέφους, φέρουσα τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο ὡς βρέφος καὶ προστατεύουσα αὐτόν. Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ΡΑΧΗΛ ΚΛΕΟΥΣΑ ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΑΥΤΙΣ ΟΤΗ ΟΥΚ ΗΣΙΝ»⁵⁸.

Ἡ σφαγὴ τῶν νηπίων ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ἡρώδου, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ ἡ ὁποία ἐνέπνευσε τοὺς χριστιανοὺς ἀγιογράφους, ὥστε νὰ σχηματισθῇ ὁ σχετικὸς εἰκονογραφικὸς τύπος, ἀποτελεῖ ἐνσυνείδητη προσπάθεια παραλληλισμοῦ τοῦ βασιλέως Ἡρώδου πρὸς τὸν Φαραὼ τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου, ὁ ὁποῖος διέταξε νὰ θανατώνωνται τὰ ἄρρενα τέκνα τῶν Ἑβραίων, ποὺ ζοῦσαν στὴν Αἴγυπτο⁵⁹. Ὅπως κατὰ ἐξαιρετικὸν τρόπον κατώρθωσε νὰ διασωθῇ ὁ Μωϋσῆς, ἔτσι διεσώθη καὶ ὁ Χριστὸς, ὁ νέος Μωϋσῆς καὶ νομοθέτης καὶ προφήτης.

Τύμπανο νοτίας κεραίας.

Ἄνω ζώνη.

6. Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ.

Πρόκειται γὰρ μνημειώδη παράσταση τῆς Γεννήσεως τοῦ Χρι-

56. *Ματθ.* 2, 16: «Τότε Ἡρώδης ἰδὼν ὅτι ἐνεπαίχθη ὑπὸ τῶν μάγων ἐθυμώθη λίαν...».

57. N.-M. Thierry, *Cappadoce*, (1963), σ. 163, σχ. 39, πίν. 72.

56 *Ματθ.* 2, 18: «Ραχὴλ κλαίουσα τὰ τέκνα αὐτῆς καὶ οὐκ ἠθέλεν παρακληθῆναι, ὅτι οὐκ εἰσίν».

59. *Ἐξοδ.* Α', 15-16: «Καὶ εἶπεν ὁ βασιλεὺς τῶν Αἰγυπτίων ταῖς μαίαις τῶν Ἑβραίων' ...ὅταν μαιοῦσθαι τὰς Ἑβραίας καὶ ὡσι πρὸς τῷ τέκνῳ, ἐὰν μὲν ἄρσεν ἦ, ἀποκτείνετε αὐτό, ἐὰν δὲ θῆλυ, περιποιεῖσθε αὐτό». Καὶ *Ἐξοδ.* Α', 22: «Συνέταξε δὲ Φαραὼ παντὶ τῷ λαῷ αὐτοῦ λέγων' πάν ἄρσεν, ὃ ἐὰν τεχθῇ τοῖς Ἑβραίοις, εἰς τὸν ποταμὸν ρίψατε' καὶ πᾶν θῆλυ, ζωογονεῖτε αὐτό».

στοῦ⁶⁰. Ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ἀνακλιμένη διαγωνίως⁶¹. Φορεῖ ποδήρη, χειριδωτό, ἐρυθροῦ χρώματος χιτῶνα καὶ κυανοῦν μαφόριο.

Δεξιά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς Βρέφος, κείμενο στὴν φάτνη, ὅπως ἀναφέρεται στὴν Καινὴ Διαθήκη: «Καὶ ἔτεκεν τὸν υἱὸν αὐτῆς τὸν πρωτότοκον καὶ ἐσπαργάνωσεν αὐτὸν καὶ ἀνέκλιεν αὐτὸν ἐν φάτνῃ, διότι οὐκ ἦν αὐτοῖς τόπος ἐν τῷ καταλύματι»⁶². Ἡ φάτνη ἐμφανίζει σχῆμα ὀρθογώνιο καὶ κοσμεῖται μὲ πολυτίμους λίθους καὶ μαργαριτάρια. Πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν φάτνη εἰκονίζεται ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος⁶³.

Κάτω ζώνη (ἀπὸ Α. πρὸς Δ.).

7. Ἡ Προσκύνηση τῶν Μάγων.

Ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, ὀλόσωμος, ἐνθρονος, φέρουσα τὸ Θεῖον Βρέφος⁶⁴. Ἡ Παναγία κάθεται ἐπὶ πολυτελοῦς θρόνου. Δεξιά παρίστανται οἱ τρεῖς Μάγοι, ὀλόσωμοι, ὄρθιοι, στραμμένοι πρὸς τὸν Ἰησοῦν καὶ προσφέροντες σὲ Αὐτὸν τὰ δῶρα των, ἦτοι: χρυσόν, λίβανον καὶ σμύρναν: «Καὶ ἐλθόντες εἰς τὴν οἰκίαν εἶδον τὸ παιδίον μετὰ Μαρίας τῆς μητρὸς αὐτοῦ καὶ πεσόντες προσεκύνησαν αὐτῷ καὶ ἀνοῖξαντες τοὺς θησαυροὺς αὐτῶν προσήνεγκαν αὐτῷ δῶρα, χρυσόν καὶ λίβανον καὶ σμύρναν»⁶⁵.

60. Λουκ. 2, 1-20. Διονύσιος, *Ἐρμηνεία*, σ. 86. Κ. Καλοκύρης, *Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1956. Ἴ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδοῦλου*, σ. 29-30.

61. Πρβλ. παράσταση τῆς γεννήσεως τοῦ Ἀχιλλέως στὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς Πάφου τῆς Κύπρου.

62. Λουκ. 2, 7: «Καὶ ἔτεκεν τὸν υἱὸν αὐτῆς τὸν πρωτότοκον καὶ ἐσπαργάνωσεν αὐτὸν καὶ ἀνέκλιεν αὐτὸν ἐν φάτνῃ, διότι οὐκ ἦν αὐτοῖς τόπος ἐν τῷ καταλύματι».

63. *Ἡσαΐας Α'*, 3: «Ἐγὼ βοῦς τὸν κτησάμενον καὶ ὄνος τὴν φάτνην τοῦ κυρίου αὐτοῦ Ἰσραὴλ δὲ με οὐκ ἔγνω καὶ ὁ λαὸς μου οὐ συνήκεν». Πρβλ. παράσταση Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ στὸ Geledjlar kilise τῆς Καππαδοκίας, ὅπου εἰκονίζεται βοῦς καὶ ὄνος πίσω ἀπὸ τὴν φάτνη τοῦ Θείου Βρέφους. A. Grabar, *Iconography*, σ. 130, πίν. 313. Στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν ἐκτίθεται μία πλάκα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (Τ: 95), ἐπὶ τῆς ὁποίας εἰκονίζεται σὲ ἀνάγλυφο ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ (4ου αἰ. μ.Χ.). Πρόκειται γιὰ μὴ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότερης ἀπεικονίσεως τοῦ θέματος αὐτοῦ. Πίσω ἀπὸ τὴν φάτνη παρίσταται βοῦς καὶ ὄνος. Σὲ ἄλλο ἀνάγλυφο τοῦ αὐτοῦ Μουσείου (Τ: 155), παρίσταται ἐπίσης ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ (13ου αἰ. μ.Χ.). Πίσω ἀπὸ τὴν φάτνη εἰκονίζεται βοῦς καὶ ὄνος.

64. Βλ. παράσταση τῆς Γεννήσεως, μετὰ τῆς Προσκύνησεως τῶν Μάγων, στὸ Bahattin samanligi kilisesi τῆς Καππαδοκίας. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 161-162, σφ. 40.

65. *Ματθ.* 2, 11: «Καὶ ἐλθόντες εἰς τὴν οἰκίαν εἶδον τὸ παιδίον μετὰ Μαρίας τῆς μητρὸς αὐτοῦ, καὶ πεσόντες προσεκύνησαν αὐτῷ καὶ ἀνοῖξαντες τοὺς θησαυροὺς αὐτῶν προσήνεγκαν αὐτῷ δῶρα, χρυσόν καὶ λίβανον καὶ σμύρναν».

Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν Μάγων, εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, ὅτι στὴν Καινὴ Διαθήκῃ ἀναφέρεται ἀπλῶς: «Ἴδου μάγοι ἀπὸ ἀνατολῶν παραγένοντο εἰς Ἱεροσόλυμα»⁶⁶. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν πληροφορία ἐξήχθη ἐνωρίτερα τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ Μάγοι ἦσαν τοῦλάχιστον δύο. Ἄλλοτε παρίσταντο δύο, ἄλλοτε τρεῖς καὶ σὲ ὠρισμένες περιπτώσεις περισσότεροι (τέσσαρες). Ὅμως μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐπεκράτησε ὁ ἀριθμὸς τρεῖς, πιθανῶς καὶ γιὰ λόγους συμβολικοὺς καὶ θεολογικοὺς. Ἡ χριστιανικὴ μάλιστα παράδοση παραδίδει καὶ τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν Μάγων. Εἰδικιώτερα: Στὴν παράσταση τῆς Προσκυνήσεως τῶν Μάγων στὸν ναὸν τοῦ Eğri Tas τῆς Καππαδοκίας, ἀναγράφονται τὰ ἐξῆς ὀνόματα: «ΜΕΛΧΕΟΝ ΓΑΣΠΑ (Ρ) ΒΑΛΤΑΡ»⁶⁷. Στὴν ἀντίστοιχη παράσταση στὸν ναὸν τοῦ Ağac, alti kilise τῆς Καππαδοκίας καὶ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν τριῶν Μάγων ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα: «Ι ΓΑΣΠΑΡ ΒΑΛΤΑΡ ΜΕΛΧΙΩΝ»⁶⁸. Συνεπῶς ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζωνται οἱ τρεῖς Μάγοι: Γάσπαρ - Βαλτάσαρ - Μελχιώρ, μὲ μικρὲς γλωσσικὲς παραλλαγές, ὅπως ἤδη διαπιστώθηκε.

Τὰ λείψανα τῶν τριῶν Μάγων, οἱ ὅποιοι σύμφωνα μὲ τὴν δυτικὴ παράδοση ἦσαν βασιλεῖς, μετεφέρθησαν τὸν 12ον αἰ. μ.Χ. στὴν Κολωνία τῆς Γερμανίας, ὅπου καὶ φυλάσσονται μέχρι σήμερα. Πρὸς τιμὴν τῶν ἀνηγέρθη ὁ μεγαλοπρεπὴς γοθτικὸς καθεδρικός ναὸς τῆς Κολωνίας⁶⁹, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους καὶ σημαντικώτερους γοθτικοὺς ναοὺς τῆς Εὐρώπης καὶ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους χριστιανικοὺς ναοὺς τοῦ κόσμου. Ἡ μεταφορὰ τῶν λειψάνων τῶν τριῶν Μάγων στὴν Κολωνία καὶ ἡ ἀνέγερση τοῦ ὡς ἄνω ναοῦ συνετέλεσαν στὴν πραγματοποίησιν πολυαρίθμων ἱερῶν ἀποδημιῶν σὲ αὐτὴν καὶ συνέβαλαν, μεταξὺ ἄλλων καὶ στὴν ἐμπορικὴ, οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀνθιστὴ τῆς πόλεως κατὰ τοὺς μέσους ἰδία χρόνους.

66. *Ματθ.* 2, 12: Στὰ ψηφιδωτὰ τῆς Santa Maria Maggiore στὴν Ρώμη καὶ στὴν παράσταση τῆς Προσκυνήσεως τῶν Μάγων, εἰκονίζονται δύο Μάγοι. A. Grabar, *Iconography*, πίν. 134. Στὰ ἐντοχία ψηφιδωτὰ τοῦ S. Vitale τῆς Ραβέννας τῆς Ἰταλίας καὶ ἐπὶ τοῦ ἐνδύματος τῆς Ἀυτοκρατορίας Θεοδώρας, τῆς συζύγου τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565 μ.Χ.), εἰκονίζεται ἡ Παράσταση τῆς Προσκυνήσεως τῶν Μάγων. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, ὅτι παρίστανται μόνον δύο Μάγοι. A. Grabar, *Iconography*, πίν. 252.

67. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 50-51, σχ. 11, πίν. 32.

68. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 76-77, πίν. 39.

69. Ὁ ναὸς κτίσθηκε στὴ θέσιν παλαιότερου τοῦ 9ου αἰ. μ.Χ., ἀφιερωμένου στὸν Ἀπόστολο Πέτρο. Τὸ ἔτος 1248 μ.Χ. ἀρχισε ἡ ἀνέγερση τοῦ νέου μεγάλου ναοῦ, πρὸς τιμὴν τῶν Τριῶν Μάγων, οἱ ὅποιοι διὰ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία θεωροῦνται ὅτι ἦταν βασιλεῖς. Τὰ ἐγκαίνια ἔγιναν τὸ ἔτος 1332 μ.Χ. Ὡς ἀρχιτεκτονικὰ πρότυπα ἐχρησίμευσαν οἱ ναοὶ τῆς Ἀμμένης καὶ τοῦ Μπωβαί.

8. Ἡ Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο.

Ἡ σκηνὴ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖται, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀπὸ διάφορες ἐπὶ μέρους σκηνές, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνεται καὶ ἐκεῖνη τῆς Φυγῆς στὴν Αἴγυπτο⁷⁰. Κατὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην: «...ὁ δὲ (Ἰωσήφ) ἐγεγέρθη παρῆλαβεν τὸ παιδίον καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ νυκτὸς καὶ ἀνεχώρησαν εἰς τὴν Αἴγυπτον»⁷¹.

Εἰκονίζεται ὁ ὄνος, ὁ ὁποῖος κινεῖται ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὀδηγούμενος ὑπὸ ἐνὸς Ἀγγέλου⁷². Ἐπὶ τοῦ ὄνου κάθεται ἡ Θεοτόκος⁷³, ἡ ὁποία φέρει τὸ Θεῖον Βρέφος. Πίσω ἀκολουθεῖ ὁ μνήστωρ Ἰωσήφ.

Στὴν ἀντίστοιχη παράσταση, στὸν ναὸν τοῦ Eḡri Tas τῆς Καππαδοκίας καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὴν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«HOCIF OTAN EΠOPEYGETON EΠI TIN EΓHΠTO»⁷⁴.

Ἐσωρράχιον τόξου νοτίας κεραίας.

Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς νοτίας κεραίας καὶ στὸ ἔσωρράχιο τοῦ ὑπάρχοντος τόξου, διατηροῦνται οἱ ἐξῆς παραστάσεις:

Κλειδί: Παρίσταται ἰσοσκελῆς σταυρός, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐγγεγραμμένος ἐντὸς κύκλου.

Ἀνατολικὸ μισό: Εἰκονίζονται σὲ στηθάρια τέσσαρες Ἅγιοι ἀδιάγνωστοι.

Δυτικὸ μισό: Παρίστανται ἐντὸς στηθαρίων τέσσαρες Ἅγιοι ἀδιάγνωστοι.

70. *Ματθ.* 1, 13-15. Διονύσιος, *Ἑρμηνεία*, σ. 87. Ν. Δρανδάκης, «Ὁ εἰς Ἄρτον Ρεθύμνης ναῖσκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου», *Κ Χ*, τ. 11 (1957), σ. 107-109. G. de Jerphanion, «Églises rupestres», *Λεύκωμα*, τ. 111, πίν. 147, 1.

71. *Ματθ.* 2, 13-15. Σὲ ἀνάγλυφο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ (Τ: 95), παρίστατο ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ αὐτὴν ἡ παράσταση τῆς Φυγῆς στὴν Αἴγυπτο, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν διακρίνονται μόνον λίγα λείψανα, ὅπως ὁ Ἰωσήφ, ὀδηγῶν τὸν ὄνον καὶ τμήμα ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ ζώου.

72. Σὲ ὠρισμένες παραστάσεις τῆς Φυγῆς στὴν Αἴγυπτο, ὁ ὄνος σύρεται ἀπὸ ἓνα ἄνδρα, πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ΙΑΚΩΒΟC». Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν Ἰάκωβο τὸν Ἀδελφόθεο.

73. Ἡ Θεοτόκος κάθεται πάνω στὸ σαμάρι τοῦ ζώου, καθ' ὅμοιον τρόπον, ὅπως συνηθίζουν νὰ κάθονται καὶ σήμερα οἱ γυναῖκες τῆς ἐλληνικῆς υπαίθρου (Κρήτη κλπ.), ἤτοι ἔχουσα τὰ πόδια ἐνωμένα, ἐνῶ ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ἵππεύουν οἱ ἄνδρες εἶναι διαφορετικὸς. Ἀνοίγουν τὰ σκέλη καὶ τὸ μὲν ἓνα σκέλος κρέμαται ἀπὸ τὴν δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ζώου καὶ τὸ ἄλλο σκέλος ἀπὸ τὴν ἀριστερὰ. Συνήθως τὰ σκέλη τοῦ ἀναβάτου στηρίζονται σὲ μετάλλινες σκάλες.

74. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1936), σ. 50-51 καὶ σ. 55-56, σχ. 11, πίν. 31b.

Οἱ συνθέσεις τῆς νοτίας κεραίας τοῦ ναοῦ τοῦ El Nazar τοῦ Göreme τῆς Καππαδοκίας, οἱ ὁποῖες δὲν χωρίζονται σαφῶς μεταξύ των μετὰ τὴν παρεμβολὴ ταινιῶν ἢ ἄλλων διαχωριστικῶν στοιχείων, ἀνακαλοῦν στὴν μνήμη τοῦ θεατοῦ συνεχόμενες σκηνὲς εἰκονογραφημένων παλαιῶν εἰληταρίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ἔχουν ἐπηρεασθῆ, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὸ συνεχόμενο τῶν παραστάσεων, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους, τὴν τεχνικὴ κλπ. Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους τοιχογραφημένους ναοὺς τῆς Καππαδοκίας.

ΔΥΤΙΚΗ ΚΕΡΑΙΑ

Καμάρα.

Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας εἰκονίζονται σὲ στηθάρια δύο Πατριάρχες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἦτοι:

α) Ὁ Πατριάρχης Ἀβραάμ.

Εἰκονίζεται γέρον ὁ Πατριάρχης Ἀβραάμ⁷⁵. Δίπλα του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «AB [P] A [AM]».

β) Ὁ Πατριάρχης Ἰσαάκ.

Ὁ Πατριάρχης Ἰσαάκ⁷⁶ εἰκονίζεται γέρον, φέρων ἐρυθροῦ χρώματος χειριδωτὸ χιτῶνα. Ἔχει μακρὰ, λευκὴ κόμη καὶ ἐπίσης μακρὸ, λευκὸ γένειο. Ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ περιβάλλεται μετὰ κίτρινο φωτοστέφανο. Δίπλα του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ICAAK». Τὸ βάθος τῆς συνθέσεως εἶναι πράσινο.

Ἡ ὅλη παράσταση ἐγγράφεται ἐντὸς ἐνὸς καστανοχρώμου κύκλου, ὁ ὁποῖος φέρει διάκοσμο ἀπὸ λευκὲς κηλίδες διαφόρου διαμέτρου. Ὁ κύκλος αὐτὸς περιβάλλεται ἀπὸ λευκὸ κλάδο φοίνικα, σύμβολο δόξας.

Νότιο μισὸ καμάρας.

Ἄνω ζώνη.

9. Ἡ Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ.

Στὴ θέση αὐτὴ εἰκονίζεται ἡ Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἰορδάνη

75. Γέν. ΙΑ', 26: «Καὶ ἔζησε Θάρα ἑβδομήκοντα ἔτη καὶ ἐγέννησε τὸν Ἀβραάμ». Καί: Γέν. ΙΒ', Ι-ΚΕ', 11.

76. Γέν. ΚΑ', 3: «Καὶ ἐκάλεσε Ἀβραάμ τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τοῦ γενομένου αὐτῷ, ὃν ἔτεκεν αὐτῷ Σάρα, Ἰσαάκ».

ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου⁷⁷. Στὸν κυρίως ἄξονα τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστός⁷⁸, βαπτιζόμενος στὸν Ἰορδάνη ποταμὸ. Ὁ Ἰησοῦς παρίσταται ὀλόσωμος, ὄρθιος, γυμνός, στραμμένος πρὸς τὰ ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ καὶ ἔχοντας κλίνει τὴν κεφαλὴν Αὐτοῦ πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ. Μὲ τὸ δεξιὸν χερὶ ὁ Χριστὸς φαίνεται νὰ εὐλογῇ, ἐνῶ μὲ τὴν παλάμη τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ προσπαθεῖ νὰ καλύψῃ τὴν αἰδῶ.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι στὴν ἀρχαιότερη εἰκονογραφία τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ἰησοῦς παρίσταται ὀλόσωμος, τελείως γυμνός, μετωπικός, χωρὶς νὰ ἀποκρύπτεται τὸ φύλον, ἂν καὶ σὲ ὠρισμένες περιπτώσεις ἀποφεύγεται σκόπιμα ἢ σαφῆς δήλωσή του. Ἀργότερα εἰκονίζεται γυμνός καὶ μὲ τὴν μία παλάμη νὰ καλύπτῃ τὴν αἰδῶ. Σὲ ἄλλες περὶπτώσεις παρίσταται μὲ τὸ σῶμα στραμμένο στὰ πλάγια, πρὸς ἀποφυγὴ δηλώσεως τοῦ φύλου. Σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ παρίσταται μὲ τὰ πόδια χιαστὶ τοποθετημένα, σὲ στάση ἐντελῶς ἀφύσικη, προκειμένου νὰ ἀποκρυβῇ ἡ αἰδῶς. Σὲ ἀκόμη μεταγενέστερη ἐποχὴ φέρει βραχὺ ἔνδυμα, τὸ ὁποῖο καλύπτει τὴν αἰδῶ.

Ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος σὲ σχεδὸν ὑπερφυσικὸ μέγεθος. Φορεῖ ποδήρη, χειριδωτό, χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Μὲ τὸ δεξιὸν χερὶ ἄπτεται τῆς κεφαλῆς τοῦ Δεσπότη⁷⁹.

Δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, παρίστανται δύο Ἄγγελοι ὀλόσωμοι, ὄρθιοι, οἱ ὁποῖοι φέρουν ποδήρεις, χειριδωτοὺς χιτῶνες καὶ πλούσια πτυχοῦμενα ἱμάτια. Ἐχουν καλυμμένα τὰ ἄκρα τῶν χερῶν των μὲ τὶς ἄκρες τῶν ἱματίων αὐτῶν. Οἱ Ἄγγελοι εἶναι στραμμένοι πρὸς τὸ κέντρο τῆς συνθέσεως καὶ παρακολουθοῦν μὲ σεβασμὸ καὶ δέος τὰ τελούμενα.

Ἄνω καὶ στὸ μέσον εἰκονίζεται τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, «καταβαῖνον ὡσεὶ περιστερὰ»⁸⁰. Ἄνω καὶ ἀριστερὰ προβάλλει ἀπὸ τὰ νέφη ἡ

77. *Ματθ.* 3, 13-17. *Μάρκ.* 1, 9-11. *Ἰω.* 1, 32-34. Ἰ Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Βαθειακοῦ*, σ. 30.

78. A. Grabar, *Iconography*, πίν. 291.

79. Τόσο κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους, ὅσο καὶ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, ὁ βαπτίζων ἐπέθετε τὴν χεῖρά του ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ βαπτιζομένου, κατὰ τὴν στιγμὴ τῆς καταδύσεως στὴν κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος. A. Grabar, *Iconography*, πίν. 18. E. Deichmann, *Ravenna*, τ. 111 (1958), πίν. 39-41 καὶ 251, 254.

80. *Ματθ.* 3, 16: «Βαπτισθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εὐθὺς ἀνέβη ἀπὸ τοῦ ὕδατος· καὶ ἰδοὺ ἠνεώχθησαν οἱ οὐρανοὶ καὶ εἶδεν πνεῦμα Θεοῦ καταβαῖνον ὡσεὶ περιστερὰν, ἐρχόμενον ἐπ' αὐτόν». A. Grabar, *Iconography*, πίν. 291.

«χείρ Κυρίου», ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παρασταθῆ⁸¹.

Ἐντὸς τοῦ ποταμοῦ καὶ μεταξὺ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρομοῦ εἰκονίζεται ὁ Ἰορδάνης ποταμός, προσωποποιημένος⁸², σύμφωνα μὲ ἀρχαῖα πρότυπα⁸³.

Στὴν παράσταση τῆς Βαπτίσεως στὸ Bahattin samanligi kilise τῆς Καππαδοκίας εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπίσης γυμνός. Πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ Του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ι(ΗCOY)C X(PICTO)C», ἐνῶ πάνω ἀπὸ τὴν σύνθεση διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «Ι ΒΑΥ-ΤΗCΗC»⁸⁴.

Κάτω ζώνη.

Στὴν ἐπιφάνεια αὐτῆς εἰκονίζονται ὀλόσωμοι, μετωπικοί, πέντε Ἅγιοι ἀδιάγνωστοι.

Βόρειο μισὸ καμάρας.

Οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη.

Στὴ θέση αὐτὴ εἰκονίζονται ὀλόσωμοι, μετωπικοί, οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, φέροντες τὸν Τίμιον καὶ Ζωοποιὸν Σταυρόν⁸⁵. Δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατῆ, εἰκονίζεται ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος (324-337 μ.Χ.). Φέρει ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα, μὲ παρυφή κάτω διάλυθο καὶ μαργαριτοκόσμητο⁸⁶. Ἐπίσης φορεῖ τὸν αὐτοκρατορικὸ

81. Ἐξοδ. Κ', 4-5: «Οὐ ποιήσεις σεαντῶ εἰδωλον, οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα, ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ ὅσα ἐν τῇ γῆ κάτω καὶ ὅσα τοῖς ὕδασι ὑποκάτω τῆς γῆς. Οὐ προσκυνήσεις αὐτοῖς οὐδὲ μὴ λατρεύσεις αὐτοῖς».

82. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 164, σχ. 40.

83. Κατὰ τοὺς ἐλληνορρωμαϊκοὺς χρόνους συνηθίζεται νὰ παρίστανται ὑπὸ ἀνθρώπινη μορφῇ: ὁ κόσμος, ὁ οὐρανός, ἡ γῆ, ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη, ποταμοὶ (Νεῖλος) κλπ. Ἡ προσωποποίηση τοῦ Ἰορδάνου ποταμοῦ ἀπαντᾷ ἤδη στὴν παράσταση τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ στὸ Βαπτιστήριο τῶν Ὀρθοδόξων στὴν Ραβέννα τῆς Ἰταλίας. F. Deichmann, *Ravenna*, τ. 111 (1958), πίν. 39-41, καθὼς καὶ στὸ Βαπτιστήριο τῶν Ἀρειανῶν τῆς ἰδίας πόλεως. *Αὐτόθι*, πίν. 251, 254.

84. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 165, σχ. 40.

85. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. 1, σ. 182, πίν. 40, No 2. Πρβλ. παράσταση Ἁγίων Κωνσταντῖνου καὶ Ἑλένης στὸ Yilanli kilise τῆς Καππαδοκίας. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 107-108, πίν. 53. Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 53-54 πίν. 41. Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Βαθειοκού, σ. 55.

86. N.-M. Thierry, *Cappadoce*, (1963), σ. 107, πίν. 53, ὅπου καὶ ἡ ἐπιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ ΚΟCΤΑΝΤΙΝΟC».

λῶρο⁸⁷, ἦτοι ταινία ἀπὸ ὕφασμα, ἢ ὁποία κοσμεῖται μὲ πολύτιμους λίθους καὶ μαργαριτάρια. Μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ ὑποβαστάζει τὸν Τίμιον Σταυρὸν, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερόν του κρατεῖ σφαῖρα, σύμβολο τοῦ κόσμου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐξουσιάζει κατὰ θεῖαν ἐντολὴν καὶ παραχώρηση.

Ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, παρίσταται ἡ μητέρα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἡ Ἁγία Ἐλένη⁸⁸. Φορεῖ ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, μὲ παρυφὴ διάλιθο καὶ μαργαριτοκόσμητο. Μὲ τὸ ἀριστερόν της χεῖρ ὑποβαστάζει τὸν Τίμιον Σταυρὸν.

Στὸ μέσο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Τίμιος Σταυρός. Εἶναι ξύλινος, μετρίων διαστάσεων καὶ κοσμεῖται μὲ πολυτίμους λίθους καὶ μαργαριτάρια. Εἶναι φορητὸς καὶ δὲν στηρίζεται σὲ κάποια βάση, ὅπως συνηθίζεται σὲ ἄλλες περιπτώσεις. Στὰ τέσσερα ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουν μικρές, ἐγκάρσιες σανίδες, ὥστε νὰ σχηματίζονται ἰσάριθμοι, μικρότεροι σταυροί.

Ἐσωρράχιο τόξου.

Κλειδί: Ἐντὸς στηθαρίου εἰκονίζεται ὁ Πατριάρχης Ἰακώβ⁸⁹.

Νότιο μισό: Παρίστανται σὲ στηθάρια πέντε Ἅγιοι, ἦτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

α) Ἅγιος Φωκάς.

Ἀριστερὰ τῆς μορφῆς τοῦ Ἁγίου Φωκά⁹⁰ διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «Ο Α(ΓΙΟ)C ΦΩΚΑC». Σημειωτέον, ὅτι ἀρχικὰ ὁ Ἅγιος Φωκάς ἐθεωρεῖτο ὁ προστάτης τῶν θαλασσινῶν, γι' αὐτὸ καὶ σὲ πολλὰς παράλιες περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδιαίτερα σὲ ἀκρωτήρια, ὑπάρχουν ναῦδρια τοῦ Ἁγίου Φωκά, ὅπως π.χ. στὴν Κῶ, στὴ Ρόδο κλπ. Ἀργότερα προστάτης τῶν θαλασσινῶν ἀνεγνωρίσθη ὁ Ἅγιος Νικόλαος, Ἀρχιεπίσκοπος Μύρων τῆς Λυκίας καὶ ἐξετόπισε κατὰ κάποιο τρόπο τὸν Ἅγιο Φωκά.

87. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, «Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως», βιβλ. 1, κεφ. Α', κ', *PG*, 112, στ. 188B: «...ἐν γὰρ τῷ αὐτῷ ἀγκουβίτῳ ἐνδύουσι τοὺς δεσπότης τοὺς λῶρους». Αὐτόθι, στ. 189A: «Καὶ μετὰ τὸ ἐνδυθῆναι τοὺς λῶρους τοὺς δεσπότης καὶ ὑπὸ τῶν πραιποσίτων στεφθῆναι λαμβάνουσιν ἐν μὲν τῇ δεξιᾷ χειρὶ τὴν ἀκακίαν, ἐν δὲ τῇ εὐωνύμῳ τοὺς ἐκ λίθων καὶ μαργάρων ἡμφιεσμένους χρυσοὺς σταυροὺς...».

88. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 107, πίν. 53, ὅπου καὶ ἡ ἐπιγραφή: «Η ΑΓΗΑ ΕΛΕΝΗ».

89. Γέν. ΚΖ', 23-29. Διονύσιος, *Ἐρμηνεία*, σ. 52.

90. Διονύσιος, *Ἐρμηνεία*, σ. 207: «Μὴν Ἰούλιος: κα'. Ὁ ἱερομάρτυς Φωκάς ἐν κεκαυμένῳ λουτρῷ βλήθεις τελειοῦται. Γέρον στρογγυλογένης».

β) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

γ) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

δ) Ἅγιος Κάνδυδος.

Πρόκειται γὰρ ἕνα ἀπὸ τοὺς Ἅγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρες⁹¹, οἱ ὅποιοι ἐμαρτύρησαν στὴν πόλη Σεβάστεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐκατέρωθεν τῆς μορφῆς τοῦ Ἅγίου Κανδύδου διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή: «[Ο ΑΓ(ΙΟC)] ΚΑΝΔΥΔΟC».

ε) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

Βόρειο μισό: Εἰκονίζονται πέντε Ἅγιοι σὲ στηθάρια, ἦτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

α) Ἅγιος ἀδιάγνωστος

β) Ἅγιος Ἀνδρόνικος (;)

Πιθανώτατα πρόκειται γὰρ τὸν Ἅγιο Ἀνδρόνικο τὸν μάρτυρα⁹². Δίπλα ἀπὸ αὐτὸν διατηρεῖται ἡ ἡμεξίτηλος ἐπιγραφή: «[Ο ΑΓΙΟC ΑΝ] ΔΡΟ [ΝΙΚΟC]». Ἡ μνήμη του τελεῖται στὶς 12 Ὀκτωβρίου, μαζὶ μὲ τὴν μνήμη τῶν Ἁγίων Πρόβου καὶ Τάραχου.

γ) Ἅγιος Πρόβος (;)

Ἐὰν ὁ προηγουμένος Ἅγιος εἶναι ὁ Ἀνδρόνιος, τότε πιθανώτατα οἱ ἐπόμενοι δύο εἶναι οἱ Πρόβος⁹³ καὶ Τάραχος, οἱ ὅποιοι ἐορτάζουν μαζὶ τὴν 12ῃ Ὀκτωβρίου.

δ) Ἅγιος Τάραχος (;)

Πρόκειται πιθανώτατα γὰρ τὸν Ἅγιο Τάραχο⁹⁴.

ε) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

Τύμπανο δυτικῆς κεραίας.

Ἄνω ζώνη.

10. Ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ

Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως⁹⁵ εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπάνω

91. Διονύσιος, *Ἐρμηνεία*, σ. 161: «Μαρτίου θ' ... Ὁ ἅγιος Κάντιδος ὁ φύλαξ αὐτῶν (τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα, τῶν ἐν Σεβαστείᾳ μαρτυρησάντων) νέος ἀρχιγένης».

92. Διονύσιος, *Ἐρμηνεία*, σ. 158: «Ὁ Ἀνδρόνικος ἀρχιγένης».

93. Διονύσιος, *Ἐρμηνεία*, σ. 158: «Ὁ Πρόβος γέρον. Ὀκτωβρίου ιβ'».

94. Διονύσιος, *Ἐρμηνεία*, σ. 158: «Ὁ Τάραχος νέος. Ὀκτωβρίου ιβ'».

95. *Μάρκ.* 9, 2-10. *Ματθ.* 17, 1-8. *Λουκ.* 9, 28-36.

στὸ ὄρος Θαβώρ. Παρίσταται ὀλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός⁹⁶. Φορεῖ ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καὶ περιβάλλεται ὑπὸ ἐλλειψοειδοῦς δόξας⁹⁷. Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἴστανται ὁ Προφήτης Μωϋσῆς⁹⁸ καὶ ὁ Προφήτης Ἡλίας⁹⁹.

Στὸ ἄκρο ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, διακρίνεται ἡ μορφὴ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου. Παρίσταται ὀλόσωμος, καθήμενος. Φέρει ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς συνθέσεως δὲν διατηρεῖται, ἐξ αἰτίας τῆς πώσεως τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ναοῦ.

Κάτω ζώνη.

Ὁ Κόλπος τοῦ Ἀβραάμ.

Στῆ θέσῃ αὐτῇ διακρίνονται διάφορες μορφές. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ ἀπεικόνιση τοῦ Κόλπου τοῦ Ἀβραάμ¹⁰⁰. Τὸ βόρειο τμήμα τῆς συνθέσεως εἶναι κατεστραμμένο. Πιθανώτατα ἐπρόκειτο γιὰ παράσταση τῆς Μελλούσης Κρίσεως¹⁰¹.

ΒΟΡΕΙΑ ΚΕΡΑΙΑ

Καμάρα.

Κλειδί: Στῆ θέσῃ αὐτῇ παρίστανται σὲ στηθάρια τρεῖς Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἦτοι (ἀπὸ Ν. πρὸς Β.):

α) Ὁ Προφήτης Σοφονίας.

Εἰκονίζεται στηθαῖος, μετωπικός ὁ Προφήτης Σοφονίας¹⁰². Δίπλα του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «COΦONIAC».

β) Προφήτης ἀδιάγνωστος.

γ) Ὁ Προφήτης Ἡλίας.

96. Βλ. παράσταση Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ στὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Kirk dam alti kilise τῆς Καππαδοκίας. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 210, πίν. 27.

97. Πρβλ. Par. Gr. 54 (13ου αἰ.), σ.229, πίν. 195.

98. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 210, ὅπου καὶ ἡ ἐπιγραφή: «Ο ΠΡΟΦΙΤΗΣ ΜΟΗCIC».

99. Βασιλ. Γ', 1 κ.έ.: «Καὶ εἶπεν Ἡλιοῦ ὁ προφήτης Θεοβίτης ὁ ἐκ Θεοβῶν τῆς Γαλααδ πρὸς Ἀχαάβ...».

100. Διονύσιος, *Ἐρημνεῖα*, σ. 142: «... βλέποντες μακρόθεν ἐξ ἐναντίας των τοῦς κόλπους τοῦ Ἀβραάμ καὶ αὐτὸν τὸν Παράδεισον...».

101. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), πίν. 49-50.

102. Σοφον. Α', 1: «Λόγος Κυρίου, ὃς ἐγγενήθη πρὸς Σοφονίαν τὸν τοῦ Χουσί, υἱὸν Γοδολίου, τοῦ Ἀμορίου, τοῦ Ἐζεκίου...».

Πρόκειται γιὰ τὸν Προφήτη Ἡλία¹⁰³, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται συνήθως στοὺς ναοὺς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ αὐτοτελῶς.

Δυτικὸ μισὸ καμάρας.

Ἄνω ζώνη.

11. Ἡ Βαϊφόρος.

Στὴ θέση αὐτὴ εἰκονίζεται «Ἡ Βαϊφόρος»¹⁰⁴. Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, καθήμενος «ἐπὶ πάλου ὄνου»¹⁰⁵. Ὁ ὄνος κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς φορεῖ ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς Αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ι(ΗCOY)C Χ(PICTO)C».

Ἀριστερὰ καὶ πίσω ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ παρίσταται ὁ Ἀπόστολος Θωμᾶς ὀλόσωμος, ἀκολουθῶν τὸν Χριστόν. Δίπλα ἀπὸ τὴν μορφὴ τοῦ Θωμᾶ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ΘOMAC». Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι σὲ μεταγενέστερες παραστάσεις τῆς Βαϊφόρου, ἀμέσως μετὰ τὸν Ἰησοῦν παρίσταται κατὰ κανόνα ὁ Ἀπόστολος Πέτρος, ἐνῶ στὴν παράσταση τοῦ El Nazar στὴ θέση τοῦ Πέτρου ἀπεικονίσθη ὁ Θωμᾶς.

Δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, εἰκονίζεται ἡ πόλη τῶν Ἱεροσολύμων. Διακρίνονται εὐκρινῶς τὰ τείχη τῆς πόλεως. Ἐμπροσθεν τῶν τειχῶν παρίσταται ὁ ὄμιλος τῶν Ἑβραίων, οἱ ὁποῖοι ἐξήλθαν, γιὰ νὰ προῦπαντήσουν τὸν Ἰησοῦν καὶ νὰ χαιρετήσουν Αὐτόν, ὡς τὸν ἀναμενόμενον Μεσσίαν καὶ Λυτρωτὴν αὐτῶν¹⁰⁶.

Στὸ ἄνω τμήμα τῆς παραστάσεως ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ι ΒΑΪΟΦΟΡΟΣ».

Κάτω ζώνη.

103. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 109, πίν. 54.

104. Ἰω. 12, 12-18. *Μαθ.* 21, 1-11. *Μάρκ.* 11, 1-10. *Λουκ.* 19, 29-38. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 180, πίν. 41, No 3. G. Millet, *Iconography*, πίν. 236, 238-239, 243. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου*, σ. 34-35.

105. *Μαθ.* 21, 2: «Εὐρήσετε ὄνον δεδεμένην καὶ πῶλον μετ' αὐτῆς». Καί *Μαθ.* 21, 6-7: «Πορευθέντες δὲ οἱ μαθηταὶ καὶ ποιήσαντες καθὼς συνέταξεν αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς ἤγαγον τὴν ὄνον καὶ τὸν πῶλον καὶ ἐπέθηκαν ἐπ' αὐτῶν τὰ ἱμάτια καὶ ἐκάθισεν ἐπάνω αὐτῶν».

106. *Μαθ.* 21, 9: «Οἱ δὲ ὄχλοι οἱ προάγοντες αὐτόν καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες ἔκραζον λέγοντες: ὡσαννὰ τῷ υἱῷ Δαυὶδ· εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου ὡσαννὰ ὁ ἐν τοῖς ὑψίστοις».

12. Ἡ Ἑγερση τοῦ Λαζάρου.

Στὴ θέση αὐτὴ εἰκονίζεται ἡ ἔγερση τοῦ Λαζάρου¹⁰⁷ στὴ Βιθυνία ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Σημειωτέον, ὅτι ἡ Ἑγερση τοῦ Λαζάρου προηγείται χρονικὰ τῆς Βαϊφόρου καὶ ἀποτελεῖ προτύπωση τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ.

Ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὀλόσωμος, ὄρθιος, στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ. Δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, εἰκονίζεται ὁ Λάζαρος, κείμενος ἐντὸς τοῦ τάφου. Γύρω ἀπὸ τὸν Χριστὸ παρίστανται ὠρισμένοι ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους, ὡς μάρτυρες τοῦ θαύματος¹⁰⁸.

Τύμπανο βορείας κεραίας.

Ἄνω ζώνη.

13. Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ.

Πρόκειται γιὰ μνημειώδη παράσταση τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ¹⁰⁹. Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπὶ τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ. Παρίσταται ὀλόσωμος, μετωπικός, φέρων βραχὺ ἔνδυμα, «τὸ κολόβιον», τὸ ὁποῖον καλύπτει τὴν αἰδῶ. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «I(HCOY)C X(PICTO)C». Ἐκατέρωθεν τῆς ἄνω κεραίας τοῦ σταυροῦ παρίστανται ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη¹¹⁰.

Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, ἰσταμένη παρὰ τὸν σταυρόν, δίπλα ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ITA ΛΕΓΗ ΤΗ

107. Ἰω. 11, 1-44. Βλ. καὶ παράσταση τῆς Ἑγέρσεως τοῦ Λαζάρου στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ ἀ' μισοῦ τοῦ 12ου αἰ. μ.Χ. (Δωρεὰ Φώτη Ζαχαρίου). Βλέπε ἐπίσης καὶ Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Βαθειαικοῦ*, σ. 31-32, G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 189, πίν. 41, No 3. A. Grabar, *Iconography*, πίν. 25.

108. F. W. Deichmann, *Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna*, τ. 3 (Wiesbaden 1958), πίν. 167.

109. *Ματθ.* 27, 33-37. *Μάρκ.* 15, 21-41. *Λουκ.* 23, 33-49. *Ἰω.* 19, 16-30.

110. Στὴν παράσταση τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ, στὸν κώδικα τοῦ Ραμπουλά (τοῦ ἔτους 586 μ.Χ.), εἰκονίζεται ἄνω καὶ δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, ὁ ἥλιος, ἐνῶ ἄνω καὶ ἀριστερὰ παρίσταται ἡ σελήνη. A. Grabar, *Iconography*, πίν. 230. Στὴν παράσταση τῆς Σταυρώσεως στὸν ναὸν τοῦ El Nazar τῆς Καππαδοκίας εἰκονίζεται ἄνω καὶ ἀριστερὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, ὁ ἥλιος, ἐνῶ ἄνω καὶ δεξιὰ παρίσταται ἡ σελήνη. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 190, πίν. 40, No 3. Στὴν παράσταση τῆς Σταυρώσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στὸ Kirk dam alti kilise τῆς Καππαδοκίας, ὁ μὲν ἥλιος παρίσταται ἄνω καὶ δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, ἡ δὲ σελήνη ἄνω καὶ ἀριστερὰ. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 210-211, πίν. 97b.

ΜΑΤΡΙ ΑΥΤΟΥ ΜΗΤΕΡ ΕΙΔΟΥ Ο ΥΙΟΣ COY»¹¹¹. Ἀριστερὰ τοῦ Ἰησοῦ ἴσεται ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, δίπλα ἀπὸ τὴν μορφὴ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ΙΤΑ ΛΕΓΙ ΤΟ ΜΑΘΗΤΗ ΙΔΟΥ Ι ΜΗΤΗΡ COY»¹¹².

Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς συνθέσεως, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, εἰκονίζεται «ὁ ἐκ δεξιῶν ληστής», μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Ο [ΛΗCΤΗC]»¹¹³. Στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς συνθέσεως, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, παρίσταται «ὁ ἐξ εὐνύμων ληστής», μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Ο [ΛΗCΤ]ΗC».

Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται σὲ μεγαλύτερη κλίμακα ἀνὰ μία μορφὴ. Καὶ ἡ μὲν δεξιὰ εἰκονιζομένη εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῆ μὲ τὴν μορφὴ τοῦ ἑκατοντάρχου Λογγίνου, ἐνῶ ἡ πρὸς τὰ ἀριστερά, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς ὁ στρατιώτης, ὁ ὁποῖος ἐκέντησε μὲ λόγχη τὴν πλευρὰν τοῦ Ἰησοῦ¹¹⁴.

Στὸ Kokar kilise τῆς Καππαδοκίας ὑπάρχει ἐπίσης μνημειώδης παράσταση τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία ἐμφανίζει πολλὰς ὁμοιότητες μὲ τὴν Σταύρωση τοῦ El Nazar. Εἰδικώτερα: Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κεῖται ξύλινη πινακίδα, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Α Ω»¹¹⁵.

Ἀριστερὰ τοῦ σταυροῦ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, παρίσταται ὁ ἥλιος μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς: «Ο ΗΛΗΟC ΕCΚΟΤΗCΘΗ»¹¹⁶. Ἄνω καὶ δεξιὰ εἰκονίζεται ἡ σελήνη μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς: «Η CΕΛΗΝΗ ΕΙC ΕΜΑ»¹¹⁷.

111. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 190, πίν. 40, No 3. Βλ. Σταυρὸ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τοῦ 10ου αἰ. μ.Χ., ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ΙΔΕ Ο Υ(ΙΟ)C COY».

112. G. de Jerphanion, *Églises rupestres* τ. I, 1, σ. 130, πίν. 40, No 3. Βλ. σταυρὸ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τοῦ 10ου αἰ. μ.Χ., ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ΙΔΟΥ Η ΜΗΤΗΡ COY».

113. Στὴν παράσταση τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ στὸ Kokar kilise τῆς Καππαδοκίας, δίπλα ἀπὸ τὸν ἐκ δεξιῶν ληστή, τὸν συσταυρωθέντα μετὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ο ΛΗCΤΗC Ο ΓΕCΤΑC».

114. Ἰω. 19, 34: «Εἶς τῶν στρατιωτῶν λόγχη αὐτοῦ τὴν πλευρὰν ἐνυξεν καὶ ἐξῆλθεν ἐκτὸς αἷμα καὶ ὕδωρ».

115. Ἀποκ. 1, 8: «Ἐγὼ εἶμι τὸ Α καὶ τὸ Ω, λέγει κύριος ὁ θεός, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ὁ παντοκράτωρ».

116. *Ματθ.* 27, 45: «Ἀπὸ δὲ ἑκτης ὥρας σκότος ἐγένετο ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν ἕως ὥρας ἐνάτης».

117. *Ματθ.* 27, 45. Σημειωτέον, ὅτι ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης σπὴν παράσταση τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ παρατηρεῖται ἐναλλαγὴ καὶ ποιμιλία. Στὰ ἐπόμενα παραδείγματα τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ἥλιος εἰκονίζεται ἄνω καὶ ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, ἐνῶ ἡ σελήνη παρίσταται ἄνω καὶ δεξιὰ, ἦτοι: α) Σταυρὸς ἐπιστήθιος, χάλκινος, τοῦ 10ου αἰ. μ.Χ. β) Σὲ παράσταση τῆς Σταυρώσεως πάνω σὲ μία ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα, τῶν ἀρχῶν τοῦ

Κάτω καὶ ἀριστερὰ τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἓνας στρατιώτης, λογχίζων τὸν Χριστόν¹¹⁸, μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς: «ΛΟΧΗΝΟC». Κάτω καὶ δεξιὰ παρίσταται ἕτερος στρατιώτης, προσφέρων ὑσσωπον¹¹⁹ στὸν Ἰησοῦν, μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς: «Ο ΗCΟΠΟΝ ΟΝ ΕΔΩ[ΚΕΝ] ΤΟΥ»¹²⁰.

Κάτω ζώνη.

Διακρίνονται λείψανα ἑξὶ Ἁγίων ἀδιαγνώστων, οἱ ὅποιοι παρίστανται ἐντὸς στηθαρίων.

Ἐνατολικὸ μισὸ καμάρας.

Ἄνω ζώνη.

14. Ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ.

Στῆ θέση αὐτὴ εἰκονίζεται ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη¹²¹, ἦτοι ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν βυζαντινὸ εἰκονογραφικὸ τύπο¹²².

Ὁ ἄλλος εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖον εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἐξερχόμενος θριαμβευτῆς ἀπὸ ἀνοιχτό, κιβωτιόσχημο τάφο, ἔχοντας τὴν μορφὴ σαρκοφάγου, εὐλογῶν μὲ τὴν δεξιὰ καὶ φέρων λάβαρο μὲ τὴν ἀριστερά, εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος διεμορφώθη καὶ ἐπεκράτησε στὴ Δύση καὶ εἰσήχθη στὴν Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (1453 μ.Χ.)¹²³.

Ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, παρίσταται ὁ Χριστὸς ὀλόσωμος, ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξας, στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἀριστερὰ τῆς

15ου αἰ. μ.Χ. γ) Σὲ παράσταση τῆς Σταυρώσεως πάνω σὲ χάλκινη πλάκα (ἀριθμ. 1605), τοῦ 18ου αἰ. μ.Χ.

118. Ἰω. 19, 34.

119. Ἰω. 19, 29: «Σκεῦος ἔκειτο δῆσους μεστόν' σπόγγον οὖν μεστόν τοῦ δῆσους ὑσσωπῶ περιθέντες προσήνεγκαν αὐτοῦ τῷ στόματι».

120. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 125-127, σχ. 20, πίν. 60b.

121. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 190, πίν. 41, Νο 4. Πρὸβλ. Α' Πέτρον 3, 18-20. Ἰ. Καρμύρης, *Ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ ἐξ ἐπόψεως ὀρθόδοξου*, Ἀθῆναι 1939, σ. 9 κ.έ. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδοῦλου*, σ. 36-37. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Βαθειακοῦ*, σ. 39.

122. Πρὸβλ. παράσταση Ἀναστάσεως στὸ Bahattin samanligi kilisesi τῆς Καππαδοκίας. N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963), σ. 168-169, πίν. 75.

123. Ἄ. Παλιούρας, *Ἡ δικηκοῦ τύπου Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ χρόνος εἰσαγωγῆς τῆς στὴν ὀρθόδοξη τέχνη*. Ἀνάπτυπον ἀπὸ τὸν Ζ' τόμο τοῦ περιοδικοῦ «Δωδώνη», Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Ἰωάννινα 1978), σ. 385-397.

κεφαλῆς Αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ι(ΗCOY)C Χ(PICTO)C». Ὁ Χριστὸς ἐκτείνει τὸ δεξιὸν χέρι καὶ ἐγείρει τὸν προπάτορα Ἀδὰμ, ὁ ὁποῖος παρίσταται ὀλόσωμος, ὄρθιος, στραμμένος πρὸς τὰ ἀριστερὰ. Μεταξὺ Ἰησοῦ καὶ Ἀδὰμ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ΑΔΑΜ».

Πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ εἰκονίζεται ἡ Εὐὰ ὀλόσωμος, στραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερὰ. Δίπλα της ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ΕΥ-ΒΑ». Πίσω ἀπὸ τὴν Εὐὰ παρίσταται ὁ Προφητᾶναξ Δαβὶδ, δίπλα ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ΔΑΥΙΘ». Τέλος πίσω ἀπὸ τὸν Δαβὶδ εἰκονίζεται ὁ Σολομών, δίπλα ἀπὸ τὸν ὁποῖον διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «COLOMON». Στὸ μέσο καὶ πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ι ANACTACIC».

Κάτω ζώνη.

Κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι ὀλόσωμοι, μετωπικοί, οἱ ὁποῖοι φέρουν ποδήρεις χιτῶνες καὶ ἱμάτια, ἦτοι (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.):

α) Ὁ Ἅγιος Θεόπιστος¹²⁴.

β) Ὁ Ἅγιος Εὐστάθιος¹²⁵.

γ) Ὁ Ἅγιος Ἀγάπιος¹²⁶.

Ἐσωρράχιο τόξου.

Κλειδί: Παρίσταται σταυρὸς ἰσοσκελῆς, ὁ ὁποῖος ἐγγράφεται σὲ κύκλο.

Δυτικὸ μισό: Εἰκονίζονται τέσσερες Ἅγιοι σὲ στηθάρια, ἦτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

α) Ὁ Ἅγιος Βλάσιος.

Εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Βλάσιος¹²⁷, στηθαῖος, μετωπικός. Δίπλα του διακρίνεται ἡ ἡμιεξίτηλος ἐπιγραφή: «[Ο ΑΓΙΟΣ] Β[Λ]Α [C] ΙΟΣ».

β) Ὁ Ἅγιος Νικήτας.

Παρίσταται στηθαῖος, μετωπικός ὁ Ἅγιος Νικήτας¹²⁸. Δίπλα ἀπὸ

124. Διονύσιος, *Ἑρμηνεία*, σ. 270: «Ἀγάπιος, Θεόκτιστος νέοι καὶ ἡ μητὴρ αὐτῶν Θεοπίστη».

125. Διονύσιος, *Ἑρμηνεία*, σ. 296: «Εὐστάθιος, νέος στοργυλογένης».

126. Διονύσιος, *Ἑρμηνεία*, σ. 270: «Ἀγάπιος, Θεόκτιστος νέοι».

127. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 180. Διονύσιος, *Ἑρμηνεία*, σ. 155: «Ὁ Βλάσιος Σεβαστείας γέρον σγουροκέφαλος, ὄξυγένης. Φεβρουαρίου ια'».

128. G. de Jerphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 180. Διονύσιος, *Ἑρμηνεία*, σ. 157: «Ὁ Νικήτας καὶ αὐτὸς ὁμοῖος (τοῦ Χριστοῦ), Σεπτ(εμβρίου) ιε'».

αὐτὸν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «[Ο ΑΓΙΟΣ] ΝΙ [ΚΗΤΑΣ]».

Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι ὁ Ἅγιος Νικήτας φαίνεται νὰ ἐτιμᾶτο ἰδιαιτέρως στὶς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπὸ τὶς ὁποῖες διεδόθη ἡ τιμὴ του καὶ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους καὶ εἰδικώτερα στὰ Δωδεκάνησα. Παλαιὰ ναῦδρια τοῦ Ἁγίου Νικήτα διασώζονται σὲ περισσότερα νησιὰ τῆς Δωδεκανήσου, ὠρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα κοσμοῦνται μὲ τοιχογραφίες. Μέχρι καὶ σήμερα τιμᾶται ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Νικήτα.

γ) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

δ) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

Ἐνατολικὸ μισό: Παρίστανται τέσσερες Ἅγιοι σὲ στηθάγια, ἦτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

α) Ὁ Ἅγιος Σώζων.

Στὴ θέση αὐτὴ εἰκονίζεται στηθαῖος, μετωπικός, ὁ Ἅγιος Σώζων¹²⁹. Δίπλα ἀπὸ τὴν μορφὴ του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ COZON».

Σημειωτέον, ὅτι μέχρι σήμερα διατηροῦνται ναοὶ ἀφιερωμένοι στὸν Ἅγιο Σώζοντα στὰ Δωδεκάνησα, ἐπίσης ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα «Σώζων» ὡς κύριο ὄνομα (Πάτριμος).

β) Ἅγιος Μάμας.

Κάτω ἀπὸ τὸν Ἅγιο Σώζοντα παρίσταται ὁ Ἅγιος Μάμας¹³⁰, ὁ προστάτης τῶν ποιμένων καὶ τῶν ζώων. Γι' αὐτὸ καὶ εἰκονίζεται συνήθως νὰ κρατῇ στὶς ἀγκάλες του ἓνα πρόβατο καὶ στὸ ἀριστερὸ του χέρι μὴ ποιμενικὴ ράβδο. Δίπλα του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ [ΜΑ] ΜΑC».

Ὁ Ἅγιος Μάμας τιμᾶται σήμερα ἰδιαίτερα σὲ ἀγροκτηνοτροφικὲς περιοχὲς τῆς ἐλληνικῆς ὑπαίθρου καὶ ἰδιαίτερα στὴν Κρήτη, ὅπου ὑπάρχει καὶ ὁμώνυμος οἰκισμὸς.

γ) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

δ) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

129. G. de Jarphanion, *Églises rupestres*, τ. I, 1, σ. 180.

130. Διονύσιος, *Ἐρμηνεῖα*, σ. 159: «Ὁ Μάμας νέος ἀγένειος. Σεπτεμβρίου β». Ἄ. Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου, *Ὁ Ἅγιος Μάμας*, Ἀθήνα 1953. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Νικόλαος Μαρτυρῶν*, σ. 47-48. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Βαθειακοῦ*, σ. 50.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι παρὰ τὶς φθορὲς καὶ τὶς ἀλλοιώσεις, τὶς ὁποῖες ἐπέφεραν στὶς τοιχογραφίες ὁ χρόνος, ἡ ὑγρασία, ὁ ἀέρας καὶ ἐν μέρει οἱ ἄνθρωποι, ὅμως διακρίνεται σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, σκηνὲς ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ λεγομένου Δωδεκαόρτου, σχετικὲς μὲ τὴν ζωὴ καὶ τὴν δράση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διαφόρους Ἁγίους, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ ὠρισμένοι, οἱ ὁποῖοι ἀπαντοῦν σπανιώτατα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἀπὸ τὴν μέχρι τοῦδε ἔρευνα τοῦ ναοῦ El Nazar στὸ Göreme τῆς Καππαδοκίας ἐξάγονται τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

1. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ, οἱ κεραίες τοῦ ὁποίου καλύπτονται μὲ καμάρες, ἐνῶ στὸ κέντρο αὐτοῦ ὑψώνεται χαμηλός, τυφλός, ἄνευ τυμπάνου τροῦλλος.

2. Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ τοιχογραφίες. Σὲ ὠρισμένα σημεῖα διακρίνονται δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Πιθανῶς τὸ α΄ στρώμα (παλαιότερο) ἦτο ἀνεικονικό.

3. Ἄν καὶ οἱ τοιχογραφίες ἔχουν ὑποστῆ ἀλλοιώσεις ἀπὸ τὸν χρόνο, τὴν ὑγρασία καὶ τὴν κατάρρευση ὠρισμένων τμημάτων τοῦ ναοῦ, τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα αὐτοῦ διασώζεται σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου.

4. Ὁ κύκλος τοῦ λεγομένου Δωδεκαόρτου εἶναι ἤδη πλήρως ἀνεπτυγμένος. Σὲ αὐτὸν περιλαμβάνονται οἱ ἀκόλουθες παραστάσεις: α΄) Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, β΄) Ἀσπασμὸς Ἐλισάβετ, γ΄) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, δ΄) Προσκύνηση τῶν Μάγων, ε΄) Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο, στ΄) Διωγμὸς τῆς Ἐλισάβετ (Βρεφοκτονία). ζ΄) Ὑπαπαντῆ, η΄) Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ, θ΄) Μεταμόρφωση, ι΄) Ἐγερση τοῦ Λαζάρου, ια΄) Βαΐφόρος, ιβ΄) Σταύρωση, ιγ΄) Ἀνάσταση, ιδ΄) Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

5. Μεταξὺ τῶν εἰκονιζομένων Ἁγίων παρίστανται Πατριάρχες καὶ Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πρόσωπα ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη, καθὼς καὶ διάφοροι μάρτυρες καὶ Ἅγιοι, ὠρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀπαντοῦν σπάνια.

6. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ διατηροῦνται σὲ καλὴ σχετικὰ κατάστασι, τόσο λόγῳ τῶν χρησιμοπονηθέντων χρωμάτων καὶ τεχνικῶν, ὅσο καὶ ἐξ αἰτίας τῆς ξηρότητας τοῦ κλίματος τῆς περιοχῆς.

7. Οἱ τοιχογραφίες ἀνήκουν στὴν λεγομένη Μακεδονικὴ Σχολὴ τῆς βυζαντινῆς ἀγιογραφίας, προέρχονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἀποτελοῦν σημαντικὸ σύνολο τοιχογραφιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

8. Διαπιστώνονται πολλὲς ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν καὶ ἐκείνων ἄλλων ναῶν τῆς Καππαδοκίας, καθὼς καὶ ναῶν τῆς Κρήτης καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου.

9. Ἡ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν βοηθεῖ στὴ βαθύτερη κατανόηση τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσωμε τὴν ἐξέλιξη αὐτῆς κατὰ τὴν μετὰ τὴν Εἰκονομαχία περίοδο.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KIRCHE VON EL NAZAR IN GÖREME VON KAPPADOKIEN

In der Nähe der Siedlung Göreme von Kappadokien liegt die Kirche «El Nazar» (Kapelle 1). Sie ist in das vulkanische Gestein, das für diese Gegend charakteristisch ist, eingehauen. Es handelt sich um eine kleine kreuzförmige Kirche (innere Dimensionen: 6.90 x 6.85 m), die halbzyllindrische Decken und eine Kuppel trägt.

Die inneren Wandflächen der Kirche sind mit Fresken, in zwei Schichten, bedeckt. Das ikonographische Programm ist folgendes:

I. ALTARRAUM

Apsis: Gottesmutter mit dem Kind, von beiden Seiten je ein Erzengel und ein Heilliger.

Diakonikon: Jesus Christus, von beiden Seiten je ein Erzengel.

Prothesis: Es sind nur geringe Reste von Fresken erhalten.

II. HAUPTKIRCHE

A) Zwölfeste-Zyklus (Dodekaortön).

1. Mariems Verkündigung, 2. Begrüssung von Elisabeth, 3. Jesus Geburt, 4. Anbetung der drei Heiligen Könige, 5. Flucht nach Ägypten, 6. Verfolgung von Elisabeth (Kindermord), 7. Darstellung im Tempel, 8. Taufe Jesu, 9. Verklärung Christi, 10. Auferstehung von Lazarus, 11. Palmsonntag, 12. Kreuzigung Christi, 13. Auferstehung Christi, 14. Himmelfahrt Christi.

B) Heilige.

Im unteren Teil der Innenwände werden verschiedene Heilige dargestellt. Dazu gehören: Patriarchen und Propheten aus dem Alten Testament, Evangelisten, Apostel, Märtyrer und andere heilige Männer und Frauen.

Die Fresken sind von guter Qualität und gehören der Makedonischen Malerei an. Sie stammen aus dem Ende des 10. Jh.s n. Chr.

Dr. Johannes Volanakis

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AAA: Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν.

ABME: Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ἔκδ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου.

ΑΔ: Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.

ΑΕ: Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.

B. Altaner, *Patrologie*: B. Altaner-A. Stuiber, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre die Kirchenväter*, Wien 1966.

Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιοι Θεόδωροι: Ἰ. Βολανάκης, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Ἀρχαγγέλου Ρόδου*, Ἀθήνα 1982.

Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόουλου: Ἰ. Βολανάκης, *Ὁ εἰς Ἀποδόουλου Ἀμαρίου βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Σιφηφόρου*. Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸν Β΄ τόμον τῶν Πειπραγμένων τοῦ Δ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο - Κρήτης 1976 (Ἀθήνα 1981), σ. 23-66, πίν. 13-38.

Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Βαθειακοῦ: Ἰ. Βολανάκης, *Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βαθειακὸ Ρεθύμνης*. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας», τ. 57 (Ἀθήνα 1986), τεύχ. Γ΄, σ. 608-675, ἰδία ἀρίθμηση, σ. 1-80.

Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Ἰωάννης Ἀμαρίου: Ἰ. Βολανάκης, *Ὁ ναὸς τῆς Ἀποτομῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὸ χωριὸ Ἅγιος Ἰωάννης Χλιαρὸς Ἀμαρίου Ρεθύμνης Κρήτης*, Ἀθήνα 1988, σ. 1-80.

Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Νικόλαος Μαριτσῶν: Ἰ. Βολανάκης, *Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μαριτσὰ Ρόδου*. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία», τ. 61 (1990), τεύχ. Α΄-Β΄, σ. 216-269, ἰδία ἀρίθμηση, σ. 1-64.

CSHB: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, ἔκδ. B. N. Niebuhr, Bonn.

Διονύσιος, *Ἐρμηνεία: Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ*, *Ἐρμηνεία τῆς*

- Ζωγραφικῆς Τέχνης*, ἔκδ. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909.
- K. Gallas, *Byzantinisches Griechenland*: K. Gallas, *Byzantinisches Griechenland. Festland-Inselwelt-Zypern*, Dortmund 1993.
- K. Gallas, *Kreta*: K. Gallas-K. Wessel-M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, München 1983.
- A. Grabar, *Iconography*: A. Grabar, *Christian iconography. A Study of Its Origins*, Washington 1968.
- Ἱερατικόν: Ἱερατικόν. Αἱ Θεῖαι Λειτουργίαι: Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου - Βασιλείου τοῦ Μεγάλου - τῶν Προηγιασμένων, ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1981.
- G. de Jerphanion, *Églises rupestres*: G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*. Texte: τ. I, 1 (Paris 1925), τ. 1, 2 (Paris 19432), τ. II, 1 (Paris 1936), τ. II, 2 (Paris 1942). Λεύκωμα: τ. I, (Paris 1925), τ. II (Paris 1928), τ. III (Paris 1934).
- K. Καλοκύρης, *Τοιχογραφίαι Κρήτης*: K. Καλοκύρης, *Αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης*, Ἀθήναι 1957.
- Ἀ. Καντῆ, *Τουρκία*: Ἀ., Καντῆ, *Οἱ μπλὲ Ὀδηγοὶ-Τουρκία*, Ἀθήνα, ἄνευ χρονολογίας ἔκδοσεως.
- C. Mango, *Βυζάντιο*: C. Mango, *Βυζάντιο. Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, Ἀθήνα 1990.
- Ἄ. Μαραβᾶ, *Ἅγιος Μάμας*: Ἄ. Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου, *Ὁ Ἅγιος Μάμας*, Ἀθήνα 1953.
- G. Millet, *Iconographie*: G. Millet, *Recherches sur l' iconographie de l' Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, Paris 1960.
- Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἀνάληψη: Ἀ. Ξυγγόπουλος, «Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης», *ΑΕ* 1938, σ. 32-53.
- Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*: Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα τῆς ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν*, Ἀθήναι 1957.
- G. Ostrogorsky, *Byzantinische Geschichte*: G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München 1963.
- Δ. Πάλλας, *Θάλασσα ἐκκλησιῶν*: Δ. Ι. Πάλλας, *Ἡ «θάλασσα» τῶν ἐκκλησιῶν. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ χριστιανικοῦ βωμοῦ καὶ τὴν μορφολογίαν τῆς Λειτουργίας*, Ἀθήναι 1952.
- Σ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργησις*: Σ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργησις, ὅλης*

- Θεσσαλίας ἄριστος ζωγράφος*, Ἀθήναι 1973.
RBK: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, München.
- M. Restle, *Architektur Kappadokiens*: M. Restle, *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, Band 1. Text (Wien 1972), Band 2, Abbildungen und Pläne (Wien 1979).
- M. Restle, *Wendmalerei in Kleinasien*: M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*. Band I. Text (Recklinghausen 1967), Band II. Abbildungen (Recklinghausen 1967), Band III. Abbildungen (Recklinghausen 1967).
- K. Schwoboda, *Byzantinische Kunst*: K. M. Schwoboda, «In den Jahren 1950 bis 1961 erschienene Werke zur byzantinischen und weiteren ostchristlichen Kunst», *Kunstgeschichtliche Anzeigen* N. F. 5 (1961/62), σ. 9-183.
- B. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*: B. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθήναι 1959².
- A. Stylianos, *Cyprus*: A.-J. Stylianos, *The painted churches of Cyprus. Treasures of byzantine art*, London 1985.
- Γ. Σωτηρίου, *Ἀρχαιολογία*: Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, τ. Α' (Ἀθήναι 1962²).
- N. Thierry, *Cappadoce* (1992): N. Thierry, *Importance du culte de Saint Jean Prodrome en Cappadoce. A propos des absides de l'Église No 3 de Karlik*, B Z, Band 84/85 (Stuttgart-Leipzig 1991/92), σ. 94- 114.
- N.-M. Thierry, *Cappadoce* (1963): N.-M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région du Hasan Dağı*, Paris 1963.
- M. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες Πάτμου*: M. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου. Ζητήματα Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ζωγραφικῆς*, Ἀθήναι 1977.